

Yayın Geliş Tarihi: 20.11.2023

Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 9-64.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Haziran-Kasım 2023 tarihleri döneminde Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış dinamikler, Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki egemenliğini sağlaması sonrası barış anlaşması sürecindeki gelişmeler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme sürecinin seyri ele alınmaktadır.*

Dönem içinde Ermenistan'ın başlıca uğraşı ve kaygısı 44 günlük savaşı sona erdiren 9 Kasım 2020 ateşkes anlaşmasını olabildiğince lehine çevirebilecek bir barış anlaşması arayışı içinde geçmiştir. Ateşkes anlaşmasının üçüncü tarafı ve uygulanmasının gözetimini üstlenen Rusya'nın Ukrayna savaşı nedeniyle bölgeye ilgisinin ve etkisinin zayıflaması, Batının ise Rusya'ya ikinci bir cephe açmak, Rusya'nın güney Kafkaslardaki nüfuzunu azaltmak üzere Ermenistan'ı yanına çekme girişimleri Ermenistan'da olumlu karşılık bulmuştur.

Esasen Batı yanlısı bir platformla yönetime gelen Başbakan Paşinyan Batının bu yaklaşımına, Rusya'yı karşısına almak pahasına, yeşil ışık yakmış, Azerbaycan ile barış anlaşması görüşmeleri, Moskova'nın ikinci plana düştüğü, Brüksel ve Vaşington odaklı yürütülmeye başlanmıştır. Batının başta dengeli olarak başlattığı bu süreç, doğası icabı ve muhtemelen Ermenistan'a bulunulan vaatlerden dolayı, Ermeni yanlısı bir çizgiye girince, Azerbaycan Batının girişimlerine tavır koymaya ve davetlerine katılmamaya başlamıştır.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Azerbaycan'ın 19 Eylül'de 24 saatlik bir askeri harekât ile Karabağ'daki ayrılıkçı yönetime son vermesi ve Karabağ'ın bütünü üzerinde egemenliğini tesis etmesi, Barış Anlaşması önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmış ancak üç sorunlu konu, sınırların tespiti ve bunun bir alt başlığı olarak Ermenistan içindeki anklavlar, göç eden nüfusun karşılıklı olarak geri dönmeleri ve Zangezur ulaşım koridoru konusu gündemdeki yerini korumaya devam etmiştir. Ermenistan'ın Kasım ayında geliştirdiği "Barış Kavşakları" projesi ulaşım sorununun da çözülebileceği iyimserliği uyandırmıştır.

Türkiye ile ilişkiler barış anlaşması sürecindeki gelişmeye bağlı ve paralel olarak olumlu beklenti anlayışını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Paşinyan, Mirzoyan, Grigoryan, Asriyan, Putin, Erdoğan, Lavrov, Fidan, Blinken, Michel, Karabağ, Zangezur koridoru, Barış kavşakları, UAD, CSTO.

Abstract: *This article covers the period of June-November 2023 of the internal developments in Armenia, the international standing and relations of Armenia, the progress in concluding the peace agreement following the establishment of full sovereignty of Azerbaijan in Karabagh and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

During the period, the main concern of and effort by Armenia was focused on the availability of modifying the cease-fire agreement of 9 November 2020 that ended the 44-day war, through a peace agreement to its favour to the extent possible.

The third party to the cease-fire agreement and supervisor of the implementation of the agreement, Russia's weakening interest and impact in the region stemming from its war with Ukraine on the one hand and the strategy of the West to distract Russia on a second front as well as its initiative to align Armenia on its side with a view to reducing the influence of Russia in the South Caucasus has received a positive response from Armenia.

Prime Minister Pashinyan, who was elected on a pro-West platform, has given green light to this initiative of the West at the expense of alienating Russia, whereby peace agreement negotiations with Azerbaijan have primarily moved on to Brussels and Washington D.C., leaving Moscow at a secondary status.

When this process encouraged by the West started initially in a balanced manner, but inherent in its nature and possibly due to promises made to Armenia, deviated to a biased pro-Armenian course, it has caused Azerbaijan to keep its distance and eventually to refuse to attend the invitations.

The 24-hour military operation of Azerbaijan on 19 September which brought the end of the separatist administration in Karabagh and established its full sovereignty on the whole territory of Karabagh has thus removed the major hurdle before the peace agreement. However three points of dispute, the demarcation of borders and, a sub item under this heading, the enclaves within Armenia, the return of refugees to their homelands on a reciprocal basis and the opening of the transport corridor of Zangezur have kept their places in the agenda. The “Peace Crossroads” Project Armenia announced in November has raised the optimism that a solution to the transport issue could be at hand.

Relations with Türkiye have kept their positive impetus in line and tandem with the development in the peace process between Armenia and Azerbaijan.

Keywords: Pashinyan, Mirzoyan, Grigoryan, Asriyan, Putin, Erdoğan, Lavrov, Fidan, Blinken, Michel, Karabagh, Zangezur corridor, Peace Crossroads, UAD, CSTO.

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Barış anlaşması süreci ve bu sürecin sorunlu alt başlıkları, Karabağ ve Karabağ'da yaşayan Ermenilerin statüsü, Azerbaycan ile sınır tespitinde karşılıklı iddialar, Laçın koridoru bağlantısı, Zangezur koridorundan ulaşım, Karabağ'dan göç eden Ermeni nüfus ve bunların statüsü dönem içinde Ermenistan'ın iç gündemini meşgul eden ve yönetime karşı muhalefeti harekete geçiren başlıca konular olmuştur.

Yönetim-Kilise gerginliği dönem başında yeniden alevlenmiş, Başbakan Paşinyan yönetimin icraatını eleştiren tutumunu sürdüren Kiliseyi siyasete karışmaması konusunda sert sözlerle uyarmıştır. Kilise yetkilileri ise alttan almamış, doğru bildiklerini ifadeye devam edeceklerini yinelemiştir. Yüksek Din Konseyinin Katolikos Karekin II'nin başkanlığındaki olağan toplantısında 8 Haziran'da yapılan açıklamada Paşinyan'ın barış anlaşması süreci eleştirilmiş, devletin şerefine rencide edildiği ve milletin aşağılandığı iddia edilmiş, yasa dışı, kendinden menkul "Artsakh" devletinin kendi kaderini tayin hakkından hiçbir şekilde vazgeçilemeyeceği kaydedilmiştir.

Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu-EDF) partisinin harekete geçirdiği muhalefetin aynı doğrultudaki yönetim aleyhtarı protesto gösterileri ve bildirileri de dönem başından itibaren yoğunlaşma eğilimine girmiştir. EDF lideri 13 Haziran'da yaptığı konuşmada muhalefeti yaz ayları boyunca ortak gösterilerde ve eylemde bulunmaya davet etmiştir. EDF diaspora Ermenileri arasında da Ermenistan yönetimi ve Paşinyan karşıtı faaliyetini yoğunlaştırmış, bazı diaspora EDF militanlarının bu nedenle Ermenistan'a girişi engellenerek Erivan hava alanından geri çevrilmiştir.

Mayıs ayı sonunda Başbakan Paşinyan'ın Cumhurbaşkanı Kaçaturyan ile yaptığı görüşme basında ayrıntılı biçimde yer almış ve yönetimin birlik içinde olduğu, bir çatlak bulunmadığı mesajını vermiştir. Cumhurbaşkanı görüşmede şu beyanda bulunmuştur:

"Sayın Başbakan, öncelikle size ve hükümetinize, bölgede barışın tesisine yönelik sürdürdüğünüz politikanıza, desteğimi ifade etmek isterim. Bu bağlamda, geçen hafta siyasi hayatımızda önemli bir gelişme oldu. Brüksel'deki toplantıda Ermenistan Cumhuriyetinin görüşünü, yani Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kabul ettiğimizi ve Azerbaycan'dan da aynı yaklaşımı beklediğinizi açıklıkla ifade ettiniz. Bunun çok önemli bir beyan olduğunu düşünüyorum. Cumhurbaşkanlığı-Parlamento-Hükümet üçlüsü arasında yapıcı bir iş

birliği kurulmuş olduğunu görüyorum ve bunu özellikle bu dönemde çok önemli buluyorum."¹

Geçmiş dönemin yöneticilerine karşı sürdürülen yolsuzluk suçlamaları kapsamında, 15 Haziran'da Eğitim eski bakanı ve bir belediye başkanı tutuklanmıştır.² Yolsuzluk nedeniyle tutuklanan Savunma eski bakanının serbest bırakılma talebi reddedilmiş ve mahkeme 30 Ağustos'ta tutukluluğunun devamına karar vermiştir.³

Azerbaycan ile savaştan sonra, barış anlaşması imzalanamamış olması nedeniyle devam edegelen gerginliklerin, sınırda zaman zaman cereyan eden küçük çaplı çatışmaların ve Karabağ Ermenileri konusunun gündemi oluşturduğu, Paşinyan yönetimi aleyhindeki gösteri ve eylemlerin yoğunlaştığı bir ortamda, 17 Eylül'de yapılan başkent Erivan Belediye başkanlığı seçimleri güvenilir ve esas alınabilecek bir siyasi gösterge olmuştur. İki ana muhalefet partisinin katılmama kararı aldığı seçime katılım çok düşük düzeyde kalmış, seçmenlerin sadece %28,46'sı oy kullanmıştır. Adayların hiçbiri gerekli oy çoğunluğunu sağlayamamıştır. İktidar partisi en yakın takipçisinin çok önünde olsa da aldığı %32,5 oy oranı sonucu, 65 üyeli Belediye Meclisinde kazandığı 24 üye ile mevcut çoğunluğunu yitirmiş, kendi adayının başkan seçilebilmesi için ittifak kurmak zorunda kalmıştır. Bu şekilde iktidar partisinin adayı Avinyan 10 Ekim'de belediye başkanı olarak seçilmiştir. Paşinyan yönetimine karşı demokratik bir güç yarışından kaçınan ana muhalefetin seçim sonuçlarına ilişkin yorumu, iktidar partisinin 2018 seçimlerinde 294.092 oy alırken bu kez 80.000'de kaldığı olmuştur.

Azerbaycan'ın 19 Eylül'de Karabağ'ın tamamı üzerinde egemenliğini sağlaması üzerine Erivan'da geniş çaplı gösteriler ve eylem girişimleri başlamış, polisin müdahalesi çatışmalara dönüşmüştür. Karabağ Ermenilerinin Ermenistan'a göç etmeye başlamaları dönem içinde Ermenistan'daki en önemli ve öncelikli konuyu ve sorunu oluşturmuştur. Dışişleri Bakanlığı sözcüsü tarafından 4 Ekim'de yapılan açıklamada Karabağ'dan gelenlerin sayısının 100.632 olduğu bildirilmiştir.⁴ Ermenilerin sayılarla oynama konusundaki sicili

1 "Prime Minister Pashinyan Meets with President Khachaturyan", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 29 Mayıs 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/05/29/Nikol-Pashinyan-met-with-Vahagn-Khachaturyan/>.

2 Grisha Balasanyan, "Yerevan Police Arrest Former Education Minister for Money Laundering", *Hetq*, 15 Haziran 2023, <https://hetq.am/en/article/157170>.

3 Artak Khulian, "Former Armenian Defense Chief To Remain In Jail", *Azatutyun*, 30 Ağustos 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32571274.html>.

4 "Number of Forcibly Displaced Persons from NK Stands at 100,632", *Armenpress*, 4 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121185.html>

hatırlandığında, bu veriler bu aşamada “kaydı ihtiyatla” not edilmektedir. Zira sayının yüksek olması bir yandan Ermenistan’ın ve onu destekleyen çevrelerin yaygın biçimde ileri sürdükleri “etnik temizlik” iddialarına güç katabilecek, diğer yandan talep edilen ve sağlanan mültecilere dış yardımların artmasına gerekçe oluşturabilecektir. Gidenlerin kaydını tutan Azerbaycan tarafından sayılarla ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Ermenistan ve yandaşları tarafından genel kabul gördüğü bilinen, Karabağ’da 120.000 yerli Ermeni nüfusu söylemi hatırlandığında, gidenlerin sayılarının düşük olması karşısında Azerbaycan’ın muhatap olabileceği suçlamalar bu ihtiyatın nedenini akla getirmektedir.

Ermenistan yönetimi, Karabağ’dan gelen Ermenilerin Ermenistan pasaportu sahibi olmalarının Ermenistan vatandaşlığına da hak kazandıkları anlamına gelmediğini ve kendilerine ancak geçici korumada göçmen statüsü tanınabileceğini bildirmiştir. Hatta bunlara Karabağ’da iken yapılan, ayda yaklaşık 30 milyon dolar tutarındaki sosyal yardım ve ödemelerden de yararlanamayacakları belirtilmiş, ancak bu karardan geri adım atılmıştır. Yönetimin bu yaklaşımının nedeninin bu göçmenleri tekrar geri dönmeye zorlamak olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan üzerinde bu yönde yoğun bir baskı Batılı yandaşları tarafından esasen başlatılmıştır. Bu insanları Azerbaycan vatandaşı olarak evlerinde kalmaya davet eden, ancak gönüllü olarak gitmelerine de engel olmayan Azerbaycan’ın ilke olarak geri dönüşe engel olmayacağı ancak olayların geldiği bu aşamada, Azerbaycan’ın da Ermenistan’dan göçe zorlanan Azerbaycanlıların Ermenistan’da terk etmek zorunda kaldıkları evlerine-yurtlarına geri dönmeleri “mukabele i bil misil” talebinde bulunacağı anlaşılmaktadır.

Aralık 2022’de Ermenistan güvenlik ve istihbarat sistemi içinde yeni bir “Dış İstihbarat Servisi” kurulması yasası kabul edilmiş, 4 Ekim’de bu servisin başına K. Grigoryan’ın atanması ile kurum fiilen hayata geçmiştir.⁵

Paşinyan 30 Ekim’de parlamentoda bütçe görüşmelerinde, 2024 yılı savunma bütçesinde önemli artışa gidileceğini, 2018 bütçesine kıyasla %125 artış öngörüldüğünü söylemiştir.⁶

5 Naira Bulghadarian, “Armenia’s First Foreign Intelligence Chief Named After ‘Training’”, *Azattyun*, 5 Ekim 2023, <https://www.azattyun.am/a/32624669.html>.

6 “Armenian PM Says Increasing Defense Spending is for Preparing for Peace”, *Arka.am*, 16 Kasım 2023, https://arka.am/en/news/politics/armenian_pm_says_increasing_defense_spending_is_for_preparing_for_peace/.

Ermenistan elektrik üretiminin yaklaşık %40'ını sağlayan, 1980 yılında işletmeye açılan ve ömrü 2036 yılına kadar uzatılan Metsamor nükleer santralının yerine yeni bir nükleer santral yapılması konusunu ele almak üzere Paşinyan Haziran ayı başında on üç kişilik üst düzey bir çalışma grubu tayin etmiştir. Santralin 420 megavatlık reaktörünü son olarak yenileyen Rus Rosatom şirketi konuya ilgi göstermiştir. Diğer taraftan ABD de konuya yakın ilgi duymaya başlamıştır. Dışişleri Bakanı Mirzoyan'ın Mayıs 2022'de ABD ziyaretinde imzaladığı "Stratejik Nükleer İş birliği" anlayış belgesi kapsamında, ABD NuScale Power Corps şirketi küçük modüler reaktörler (SMRS) ile yenileme teklifinde bulunmuştur.⁷ Bu girişim aynı zamanda Ermenistan'ın enerji alanında Rusya'ya bağımlılığını azaltmayı hedeflemektedir.

Uluslararası Para Fonu Yönetim Kurulu 13 Haziran'da Stand-By anlaşması uyarınca yaptığı ilk incelemeyi tamamlamıştır. Bunun sonucu Ermenistan 18.4 milyon SDR daha alabilmektedir. Böylece alınan toplam SDR 36.8 milyona (yaklaşık 49 milyon dolar) ulaşmaktadır.

13 Haziran'da yapılan açıklamada Merkez Bankası 2023 yılı için %6,9 büyüme öngörmüştür.⁸ Maliye Bakanı ise 30 Ekim'de yaptığı açıklamada 2023 yılında en az %7,2 büyüme sağlanacağını, 2024 yılı için de %7 büyüme öngörüldüğünü söylemiştir.⁹

Ermenistan ekonomisindeki dikkat çeken hareketlilik özellikle Rusya ve İran ile olan ticari işlemlerdeki artışla bağlantılı olmuştur. Ermenistan'dan Rusya'ya ihracat 2022 yılında ve 2023 yılının Ocak-Mayıs döneminde üç kat artmıştır.¹⁰ Bu ihracata konu olan mallar esas itibarıyla üçüncü ülkelerde üretilen ve Ukrayna savaşı nedeniyle yaptırımlar altında bulunan Rusya'ya Ermenistan üzerinden ihraç edilen mallardan oluşmaktadır. Keza İran'ın Ermenistan'a ihracatı da İran resmi verilerine göre, 21 Mart-21 Haziran çeyreğinde, bir önceki aynı döneme göre %38,4 artmıştır. İran'ın Ermenistan'a petrol dışı mal ihracatı bir yıl içinde %62,5 artmış, 478 milyon dolar olmuştur.¹¹ Bu duruma

7 Robert Zargarian, "Armenian Task Force to Explore Nuclear Plant Options", *Azattyun*, 8 Haziran 2023, <https://www.azattyun.am/a/32450621.html>.

8 "Armenian Central Bank Raises 2023 Economic Growth Forecast to 6.9%", *Interfax*, 13 Haziran 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/91398/>.

9 "Armenia's Economy will Grow by 7.2% in 2023 and by 7% in 2024 - Finance Minister", *Arka News Agency*, 30 Ekim 2023, https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_economy_will_grow_by_7_2_in_2023_and_by_7_in_2024_finance_minister/.

10 "Armenia Sees Continued Surge in Trade With Russia", *Azattyun*, 12 Temmuz 2023, <https://www.azattyun.am/a/32500512.html>.

11 "Export from Iran to Armenia Increases over 38% in Q1", *Tehran Times*, 25 Temmuz 2023, <https://www.tehrantimes.com/news/487237/Export-from-Iran-to-Armenia-increases-over-38-in-Q1>.

müdahale etmek ihtiyacını duyan ABD, gelişmekte olan çok yönlü yakın ilişkileri çerçevesinde Haziran ayı sonunda Dışişleri Bakanlığı yaptırımlar koordinatörünü Erivan'a göndererek durum tespiti temaslarını başlatmıştır.¹²

2. Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşması Süreci

Kasım 2020'de Moskova'da imzalanan ateşkes anlaşmasından üç yıl sonra hala barış anlaşması imzalanamamış olması Ermenistan-Azerbaycan ikili ilişkilerini olduğu kadar bölgesel ilişkileri de etkileyen ve kısıtlayan bir engel olmaya devam etmiş, bunun ötesinde küresel boyutta bir gündem konusu olmuştur. ABD Dışişleri sözcüsünün bir vesileyle "güvenilir olmayan ortaklar" olarak nitelendirdiği bölge ülkeleri Rusya ve İran'ın çözümsüzlüğün sürmesinden şikayetlerinin bulunmamasının ve bölge dışı ülkeleri uzak tutma çabalarının da sürecin uzamasında payı olmuştur. Barış anlaşması önündeki en ciddi sorun olan Karabağ'ın ve orada yaşayan Ermenilerin statüsü konusu dönem içinde kademeli bir şekilde ve sonunda 19 Eylül'de, 24 saatlik bir askeri müdahale ile sonuçlandırılmıştır.

Başbakan Paşinyan son olarak Erivan'da 22 Mayıs'ta düzenlediği bir basın konferansında, tereddüde yer bırakmayacak açıklıkla, iki ülke arasında çalışmaları sürdürülen barış anlaşmasında Azerbaycan'ın Karabağ'da egemenliğini tanımayı kabul ettiğini duyurmuştur.¹³ Böylece sorunun toprak bütünlüğü ayağı açıklık kazanmıştır. Karabağ'da yaşayan Ermenilerin statüsü konusu ise çözüm bekleyen diğer ayak olarak kalmış, bu konu da 19 Eylül'de sonuca bağlanmıştır. Bekleneceği gibi, Paşinyan'ın açıklaması muhalefet tarafından şiddetle kınanmış, Karabağ Ermenileri öfke ve hüsrانlarını daha da ağır dile getirmiş, bu kararın Bağımsızlık Bildirisinin ve Ermenistan anayasasının ihlalini oluşturduğunu ileri sürmüştür. Muhalifler, böyle bir anlaşmanın yasal dayanaktan yoksun olacağı görüşünü benimsemiştir. Radikal eylem ve söylemleriyle tanınan ve muhalefetin öncülüğünü yapan Daşnaksutyun (EDF) partisi lideri, sadece Karabağ'ın değil aynı zamanda Ermenistan'ın da teslimi anlamına gelen bu planı batırmak için her yola başvuracaklarını ilan etmiştir.¹⁴

12 Siranush Ghazanchyan, "Head of US Sanctions Coordination Office, Ambassador James C. O'Brien Visits Armenia", *Public Radio of Armenia*, 29 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/29/head-of-us-sanctions-coordination-office-ambassador-james-c-obrien-visits-armenia/>.

13 Yavuz Aydın, "Paşinyan, Karabağ'ı da İçeren Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğünü Tanımaya Hazır Olduğunu Söyledi", *Anadolu Ajansı*, 22 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyan-karabagi-da-iceren-azerbaycanin-toprak-butunlugunu-tanimaya-hazir-oldugunu-soyledi/2903473>.

14 Astghik Bedevian, "Armenian Opposition Signals Protests Against 'Karabakh's Surrender'", *Azatoryun*, 22 Mayıs 2023, <https://www.azatoryun.am/a/32424296.html>.

İki en üst düzey Ermeni din adamı, Ecmiadzin ve Antelias katolikosları da ayrı ayrı yayınladıkları bildirimlerle Paşinyan'ın beyanını “kabul edilemez” olarak nitelemiş, Artsakh cumhuriyeti olarak tanımladıkları yasa dışı Karabağ Ermeni yönetiminin kendi kaderini tayin hakkından vazgeçilemeyeceğini tahrrikar ifadelerle kamuoyu ile paylaşmışlardır.¹⁵ Bunun ertesinde, Hıristiyan yayın organlarında, Katolik, Evanjelik, Ortodoks ayırımı gözetmeksizin, konuyu ve sorunu din çatışması üzerinden değerlendiren ve destekleyen yayınlar yaygınlaşmıştır. Bu yayınlar dönem içinde dozunu iyice artırmış, “kadim Hıristiyan anklavında aç bırakarak soykırıma maruz” kaldıkları,¹⁶ “Ermenilerin ikinci kez soykırıma uğradıkları” iddialarına uzanmıştır. Uluslararası Ceza Mahkemesi şaibeli eski Başsavcısı Ocampo'yu da saflarına çeken bu grup, adı geçenin 7 Ağustos tarihli, Azerbaycan'ın eylemlerinin soykırım olduğunu ifade eden raporunu da hukuki kanıt olarak kullanmıştır.¹⁷

Ermenistan-Azerbaycan arasında barış anlaşmasını sağlamak üzere Mayıs ayında Vaşington ve Brüksel'de düzenlenen toplantıların hemen ardından üçüncü bir üçlü görüşme, Rusya Devlet Başkanı Putin'in davetine icabetle, 25 Mayıs'ta Moskova'da yapılmıştır. İki ülke lideriyle ikili olarak da görüşen Putin iki ülke arasındaki görüş ayrılıklarının “teknik nitelikte” ve “aşılabilir” olduğunu, iki ülke başbakan yardımcılarının bunlara çözüm bulmaları gerektiğini söylemiştir.¹⁸ Sonuç olarak, burada da somut bir gelişme kaydedilememiştir.

ABD'nin bölge özel temsilcisi L. Bono 25-26 Mayıs'ta iki ülkeyi ziyaret ederek üst düzey temaslarda bulunmuş, ABD'nin ilgisinin devam ettiğinin ve başat rol oynama kararlılığının işaretini vermiştir.¹⁹ Bono'nun sıfatına, fiilen kadük olan Minsk Grubu Eş Başkanı tanımlamasının da eklenmesi dikkat çekmiştir.

Karabağ sorununun çözüm bekleyen diğer ayağını ele almak üzere Azerbaycan'ın Karabağ Ermeni toplumunun temsilcilerine yaptığı görüşme davetine olumsuz yanıt verilmesi ve koşullar öne sürülmesi üzerine Cumhurbaşkanı Aliyev 28 Mayıs'ta bir uyarıda bulunarak, ancak “parlamento” feshedildiği “cumhurbaşkanı” teslim olduğu, bütün “bakanlar”, “millet vekilleri”, ve diğer görevliler istifa ettiği takdirde affedilebileceklerini beyan

15 “Armenian Church Again Warns Against ‘Humiliating’ Peace Deal,” *Azattyun*, 12 Haziran 2023, <https://www.azattyun.am/a/32455807.html>.

16 Gina Christian, “Ancient Christian Enclave Faces ‘Genocide by Starvation,’ Says Armenian Catholic Bishop”, *CNEWA*, 11 Eylül 2023, <https://cnewa.org/ca/ancient-christian-enclave-faces-genocide-by-starvation-says-armenian-catholic-bishop/>.

17 “Exclusive: Nagorno-Karabakh Exodus was Genocide, says Former ICC Chief Prosecutor Luis Moreno Ocampo”, *Armenpress*, 9 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123809.html>.

18 “Putin Hosts Fresh Talks Between Pashinian, Aliyev,” *Azattyun*, 26 Mayıs 2023, <https://www.azattyun.am/a/32428164.html>.

19 “US Envoy Again Visits Armenia, Azerbaijan,” *Mirror Spectator*, 1 Haziran 2023, <https://mirrorspectator.com/2023/06/01/us-envoy-again-visits-armenia-azerbaijan/>.

etmiştir.²⁰ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı bu uyarıya tepki göstererek, Azerbaycan'ın Karabağ Ermenilerini "etnik temizlik" ile tehdit etmekle kalmayıp, yeni bir saldırının zeminini hazırladığını iddia etmiştir.²¹ Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı bu iddiaları reddederek, Azerbaycan'ın Karabağ'daki yerli Ermeni nüfusu yeniden entegre edebilmek için gerekli bütün adımları atmaya amaçladığını bildirmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 30 Mayıs'ta Aliyev'in af beyanını memnuniyetle karşıladıklarını duyurmuştur.²² Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ABD'nin Aliyev'in beyanına övgüsünden üzüntü duyduklarını ifade etmiştir. Karabağ yasa dışı yönetimi de derin hayal kırıklığı ve şaşkınlık belirtmiştir.²³

Karabağ ayrılıkçı yönetimi Azerbaycan'ın silahlı kuvvetlerini terhis etme çağrısını da 6 Temmuz'da reddetmiştir. Üst düzey bir yetkili, ülkenin varlığını korumada yaşamsal bir dönemde savunma ordusunun görevini sürdürmesi esastır demiştir. Ermenistan Meclis Başkanı Simonyan AB'nin bazı ortaklarının askeri malzeme satın alabilmeleri için oluşturduğu "Avrupa Barış Fonuna" başvurduklarını ancak olumlu yanıt alamadıklarını açıklamıştır.²⁴

Avrupa Siyasi Topluluğunun 1 Haziran'da Moldavya-Kişinev'de yapılan ikinci toplantısı vesilesiyle AB Konseyi Başkanı C. Michel, taraflar arasında, Fransa Cumhurbaşkanı ile Almanya Şansölyesinin de katıldığı beşli bir görüşme düzenlemiştir. Toplantı sonrası Michel görüşmenin 21 Temmuz'da Brüksel'de yapılacak gelecek toplantı için iyi bir hazırlık teşkil ettiğini söylemiştir.²⁵

12 Haziran'da Vaşington'da yapılması planlanan Dışişleri Bakanları üçlü toplantısı son anda ertelenmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, toplantının Azerbaycan'ın talebi üzerine ertelendiğini söylemiştir.²⁶ Azerbaycan

20 "Azerbaijani President Gives Ultimatum to Karabakh Authorities," *Eurasianet*, 30 Mayıs 2023, <https://eurasianet.org/azerbaijani-president-gives-ultimatum-to-karabakh-authorities>.

21 "EU Urges Dialogue Between Azerbaijan, Karabakh Armenians," *Azatutyun*, 30 Mayıs 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32435480.html>

22 "Continued Peace Talks Between Armenia and Azerbaijan", U.S. Department of State, 30 Mayıs 2023, <https://www.state.gov/continued-peace-talks-between-armenia-and-azerbaijan/>.

23 "Karabakh 'Deeply Disappointed' By U.S. Statement", *Azatutyun*, 1 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32438800.html>

24 "EU Has Denied Military Aid to Armenia", *Asbarez*, 5 Temmuz 2023, <https://asbarez.com/eu-has-denied-military-aid-to-armenia/>

25 "Remarks by President Charles Michel after his Meeting with the Leaders of Armenia, Azerbaijan, France and Germany", *European Council Council of the European Union*, 1 Haziran 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/06/01/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-the-leaders-of-armenia-azerbaijan-france-and-germany/>

26 Siranush Ghazanchyan, "New Round of Talks Postponed at the Request of Azerbaijan – Armenia MFA", *Public Radio of Armenia*, 8 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/08/new-round-of-talks-postponed-at-the-request-of-azerbaijani-sidd-armenia-mfa/>.

ve ABD tarafından bir açıklama yapılmamıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, ertelemenin bir takvim uyumsuzluğundan kaynaklandığını, yeni bir tarihin en kısa zamanda tespit edileceğini ümit ettiklerini ifade etmiştir.²⁷ Diğer taraftan, AGİT nezdindeki ABD Büyükelçisinin 6 Haziran’da özel oturumda sarf ettiği sözlerin Azerbaycan tarafında ciddi rahatsızlık uyandırdığı, Vaşington ve Brüksel’den açıklama istedikleri, alacakları yanıtta göre bundan böyle bu tarafların ev sahipliğinde görüşmelere devam edip etmemeye karar verecekleri yolunda haberler basına yansımıştır.

ABD’nin Ermenistan Büyükelçisi 3 Haziran’da televizyonda yayınlanan bir konuşmasında, Karabağ’daki Ermenilerin Azerbaycan yönetimi altında yaşayıp yaşayamayacakları konusunda, “bunun mümkün olduğuna inanıyor ve ümit ediyoruz” demesi Karabağ Ermeni yönetimi tarafından şiddetle eleştirilmiş ve reddedilmiştir. ABD’de, özellikle kongre üyeleri nezdinde yoğun lobi çalışmalarıyla tanınan Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) başkanı da bu koronun şefliğini üstlenmiş ve ABD yönetimini de hedef alan ayrıntılı bir açıklama yayınlamıştır.

Ertelenen Vaşington üçlü görüşmesi 27-29 Haziran tarihlerinde yapılmıştır. Toplantının açılış gününde Karabağ’daki ayrılıkçıların Azerbaycan askerlerine ateş açmaları olası bir barış anlaşmasının gerçekleşmesinden duyulan memnuniyetsizliğin ve torpilleme çabalarının işareti olmuştur. Bu toplantı bir kez daha ABD gözetiminde barış anlaşması girişiminin Rusya’nın yanı sıra Kiliseyi, Karabağ’daki ayrılıkçıları ve radikal muhalefetin öncülüğünü yapan Daşnaksutyun (EDF) partisini aynı cephede buluşturduğunu göstermiştir. ABD Dışişleri Bakanı Blinken toplantı sonrası yaptığı kapanış konuşmasında, nihai anlaşmaya varılması için daha yapılması gereken çok iş olduğunu vurgulamıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı’ndan 30 Haziran’da yapılan açıklamada, üzerinde anlaşmaya varılamayan iki temel konunun sınırların tespiti ile Karabağ Ermeni yönetimi ile Azerbaycan arasında diyalog tesis edilmesi olduğu, Karabağ’daki Ermenilerin haklarının ve güvenliğinin “uluslararası bir mekanizma” çerçevesinde garanti altına alınması gerektiği yinelenmiştir.

Dönem içinde AB ile üçlü görüşme süreci akamete uğrayınca, ABD tarafları 20 Kasım’da yeni bir üçlü görüşme için davet etmiştir. 15 Kasım’da Kongrede bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisinin Ermeni yanlısı ve Azerbaycan’ı suçlayıcı konuşması, 16 Kasım’da Senatonun Azerbaycan’a bütün askeri yardımın kesilmesi konusunda karar alması üzerine Azerbaycan ABD’nin yanlı tutumu

27 “U.S. Looks Forward to Rescheduling Postponed Armenia-Azerbaijan Talks in Washington”, *Armenpress*, 14 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1113208/>.

nedeniyle toplantıya katılmayacağını resmen bildirmiştir.²⁸ ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 17 Aralık'ta yaptığı açıklamada durumu teyit etmiş, ABD'nin görüşme sürecinin ister burada, ister başka bir yerde, nerede olursa olsun devam etmesini desteklediğini, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunların barış görüşmeleriyle çözülmesine desteklerinin devam edeceğini belirtmiştir.²⁹

Başbakan Paşinyan 9 Haziran'da Bağımsız Devletler Topluluğu liderler zirvesi için gittiği Soçi'de Putin ile ikili bir görüşme yapmıştır. 25 Mayıs'ta Avrasya Ekonomik Konseyi toplantısı vesilesiyle Moskova'da Putin ile ikili ve üçlü görüşmeden sonra, 15 gün içinde ikinci kez yapılan bu görüşmede ikili konuların ve Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının ele alındığı belirtilmiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 16 Haziran'da yaptığı yazılı bir açıklamada, AB'nin Ermenistan'da üç gözlem merkezi daha açma kararını eleştirmiş, AB gözlem heyetinin asıl amacının Rusya'yı bölgeden dışlamak olduğunu iddia etmiştir. AB gözlem heyeti verdiği yanıtta, baştan beri, 103 üyeli heyetin altı merkezden faaliyet göstermesinin planlanmış olduğunu hatırlatmıştır.³⁰

24 Mayıs'ta parlamento oturumunda Paşinyan Azerbaycan ile aralarında bir de anklav sorunu olduğunu, her iki ülke toprakları içinde bu nitelikte küçük bazı köyler ve topraklar bulunduğunu, bu konuyu nasıl çözebileceklerini, takas yoluna mı gidileceğini veya başka bir çözüm mü bulunacağını henüz kararlaştırmadıklarını söylemiştir.³¹ Bu konu dönem içinde, barış anlaşmasının önündeki diğer bir engeli oluşturan sınırların tespiti çalışmalarının alt başlığı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

15 Haziran'da Laçın yolunda Ermenistan sınırında Azerbaycan'ın kurduğu kontrol noktasında, Azerbaycan sınır muhafızlarının, Rus barış gücünün görüş alanı içinde, kontrol noktasının bitişiğindeki köprüünün diğer tarafına Azerbaycan bayrağı çekmelerine Ermenistan tarafından silahla müdahale üzerine çıkan çatışmadan Ermenistan Rus barış gücünü sorumlu tutmuş ve Ermenistan topraklarına müdahaleye sessiz kalmakla suçlamıştır. Rusya

28 Siranush Ghazanchyan, "Azerbaijan Accuses US of Bias, Refuses to Participate in a Meeting with Armenian FM in Washington", *Public Radio of Armenia*, 16 Kasım 2023, <https://en.armradio.am/2023/11/16/azerbaijan-accuses-us-of-bias-refuses-to-participate-in-a-meeting-with-armenian-fm/>.

29 "Washington Reaffirms Support for Armenia-Azerbaijan Peace Talks", *Azattyun*, 17 Kasım 2023, <https://www.azattyun.am/a/32688496.html>.

30 "EUMA: From Very Beginning European Union Mission in Armenia is Fully Transparent about Its Plan", *News.am*, 15 Haziran 2023, <https://news.am/eng/news/765530.html>.

31 "Armenia, Azerbaijan Have Reciprocally Recognized the Existence of Enclaves", *Armenpress*, 24 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111678.html>.

Dışişleri Bakanlığı sözcüsü bu eleştiriyi “bütünüyle yersiz” olarak nitelemiş ve olayın Ermenistan-Azerbaycan sınırlarının henüz belirlenmemiş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Rusya Büyükelçisini davet ederek rahatsızlığını bildirmiştir. Diğer taraftan, çatışma sonrası Azerbaycan bu yoldan Karabağ’a yardım malzemesi ulaşımını engellemeye başlamıştır.

22 Haziran’da Kansas eyaleti valisi ile Kansas Ulusal Muhafızlar komutanı bir Tuğgeneral Ermenistan’ı ziyaret etmiş ve Paşinyan tarafından da kabul edilmişlerdir.³² Ermenistan’ın ABD ile askeri bağlantısı 2003 yılında imzalanan bir ortaklık anlaşması ile bu kanaldan sürdürüle gelmiştir. Ermenistan Genelkurmay Başkanı Korgeneral Asriyan bu ortaklığın otuzuncu yıldönümü münasebetiyle 17-18 Temmuz’da temaslarda bulunmak üzere ABD’ye gitmiştir.³³

AB Konseyi Başkanı Michel’in 21 Temmuz için öngördüğü üçlü görüşme öne alınarak, 15 Temmuz’da Brüksel’de yapılmıştır. AB gözetiminde yapılan bu altıncı görüşmeden sonra Michel yaptığı basın toplantısında görüşmede aşağıdaki konuların ele alındığını açıklamıştır:³⁴

- Egemenlik ve toprak bütünlüğü: Taraflar Ermenistan’ın 29.800 km², Azerbaycan’ın 86.600 km² olarak karşılıklı toprak bütünlüğünü ve egemenliğini teyit etmiştir.
- Sınır tespiti: Taraflar 1991 Almati bildirisinin sınır tespiti için siyasi çerçeveyi oluşturduğuna bağlılıklarını teyit etmiştir.
- Ulaştırma: Bu konudaki çalışmalar sürmektedir.
- İnsani konular: Karabağ’daki Ermeni nüfusun durumunu ve Laçın koridoru konusunu görüştük. Mevcut durum sürdürülemez ve kimsenin yararına değildir.

32 “The Prime Minister Received the Governor of Kansas and the Commander of the National Guard”, *Radar Armenia*, June 22, 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2574825954/>

33 “Chief of General Staff of Armenian Military Visits United States”, *Armenpress*, 18 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115663/>.

34 “Press Remarks by President Charles Michel Following Trilateral Meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia”, *European Council*, 15 Temmuz 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/07/15/press-remarks-by-president-charles-michel-following-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>.

- Güvenlik ve haklar: Karabağ'da yaşayan Ermeni nüfusun hakları ve güvenliği için bunların temsilcileri ile Bakü'nün doğrudan diyalogunu AB'nin teşvik ettiğini belirttim.
- Tutuklular: Bu konuyu da ele aldık. Taraflar sınırı yanlışlıkla geçen askerlerin iadesi hususunda mutabakatlarını teyit etti.
- Gelecek adımlar: Bugün görüştüğümüz konuları izlemek üzere yakın temas içinde kalma hususunda anlaştık. Yaz sonunda Brüksel'de gene bir toplantı yapılması, ayrıca Ekim ayında Granada'da düzenlenecek Avrupa Siyasi Topluluğu zirvesinde, Fransa ve Almanya'nın da katılacağı beşli bir görüşme yapılması davetinde bulundum.

Toplantı sonrasında Ermenistan ve Azerbaycan tarafından yapılan açıklamalarda ise tarafların bilinen farklı tutumlarının ve önceliklerinin devam ettiği görülmüştür. Paşinyan 20 Temmuz'da "somut sonuçlar" sağlanmadığını beyan etmiştir.³⁵

Rusya AB gözetiminde sürdürülen görüşmelerden duyduğu rahatsızlığı gizlememiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı'ndan 15 Temmuz'da yapılan açıklamada, geçtiğimiz Ekim ve Mayıs'ta AB aracılığıyla yapılan görüşmelerde Ermenistan'ın Yukarı Karabağ'ı Azerbaycan toprağı olarak tanınmasının bölgedeki sorunları daha da karmaşıklaştırdığı ifade edilmiştir. Açıklamada bu bağlamda, "*Ermenistan yönetiminin bu egemen kararına saygı duyuyoruz ancak bu karar Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin 9 Kasım 2020'de imzaladıkları bildiriye kökten değiştirmekte, bölgede konuşlanan Rus barış gücünün statüsünü de etkilemektedir*" denmiştir. Açıklamada ayrıca Rusya'nın yakın bir zamanda üçlü bir dışişleri bakanları toplantısı düzenlemeye ve bunu takiben de üçlü bir zirveye ev sahipliği yapmaya hazır olduğu kaydedilmiştir.³⁶

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan 17 Temmuz'da yapılan bir açıklamada, Rusya'dan bir toplantı önerisi almadıkları bildirilmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada ise, Rus Dışişleri Bakanlığı'nın açıklamasına tepki gösterilmiş, Karabağ'ın Azerbaycan toprak bütünlüğü ve egemenliği içinde olduğu keyfiyetine yorum ve koşul getirme girişiminin "kabul edilemezliği" vurgulanmıştır.

35 "Pashinyan: No Concrete Results From the Brussels Meeting", *MasisPost*, 20 Temmuz 2023, <https://massispost.com/2023/07/pashinyan-no-concrete-results-from-the-brussels-meeting/>.

36 "Russia Strongly Urges Azerbaijan to Unblock the Lachin Corridor", *Armenpress*, 15 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115533.html>.

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov'un daveti uyarınca Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları 25 Temmuz'da Moskova'da bir araya gelmiş, Lavrov'la ikili, daha sonra üçlü görüşme yapmışlardır. Toplantı sonrası Lavrov barış anlaşması yolunun kolay olmadığını, halledilmesi gereken karmaşık ve önemli birkaç konu bulunduğunu, Karabağ'daki Ermenilerin mümkün olan en kısa zamanda Azerbaycan yetkilileriyle haklarını uluslararası anlaşmalarda etnik azınlıklara tanınan haklar çerçevesinde görüşmeye ikna edilmesi ihtiyacını anladığını söylemiştir. Rusya böylece ilk defa resmen Karabağ'ın tamamında Azerbaycan'ın egemenliğini ve Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan yönetiminde olduğunu ifade etmiştir. Karabağ Ermenilerinin hakları konusunu da uluslararası bir mekanizmadan hiç bahsetmeden, uluslararası mevcut azınlık hakları anlaşmaları çerçevesinde ele almıştır. Lavrov Azerbaycan'ın, karşılıklı olmak üzere, bu hakları tanımaya hazır olduğunu, Ermenistan'ın da ülkesinde yaşayan vatandaşlarına bu anlaşmaları uygulamaya hazır olduğunu kaydetmiştir. Bu ifadeler basında, Ermenistan'dan geçmişte göç etmek zorunda kalan Azerbaycanlıların geri dönüşüne kapı mı açıyor spekülasyonlarına da neden olmuştur. Lavrov ayrıca bu yıl içinde üçlü bir liderler zirvesi düzenleme planları olduğunu da belirtmiştir.³⁷

Karabağ'daki Ermeniler Paşinyan yönetimine karşı devam eden tutum ve beyanları kapsamında, 25 Temmuz'da Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıma söyleminden vazgeçmesi talebini yinelemiş, kendi kaderlerini belirleme hakkından vazgeçmeyeceklerini tekrarlamıştır. Paşinyan aynı gün yaptığı basın toplantısında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıma kararını savunmuş, Ermenistan'ın Karabağ'ı koruyamayacağını, Ermenistan'ın Karabağ halkının "kaderini tayin etme" durumunda olmadığını, Karabağlı Ermeni temsilcilerinin kendilerinin Azerbaycan ile müzakerenin tarafı olmaları gerektiğini, bunun uluslararası bir mekanizma çerçevesinde yapılmasını savunduklarını söylemiştir.³⁸ Karabağ Ermenileri ve Ermenistan'daki Paşinyan karşıtları bu tutumu reddetmiş, Azerbaycan'ın egemenliğinin tanınmasının Karabağ'daki Ermenileri ülkeyi terke zorlayacağını belirtmiştir. Karabağ "parlamentosu" da 27 temmuzda Birleşmiş Milletler üye ülkelerine bir çağrı yayınlayarak, telafi edici ayrılma hakkı ilkesi kapsamında bağımsızlığının tanınmasını istemiştir.³⁹

37 Elena Teslova, "Armenian, Azerbaijani, Russian Foreign Ministers Discuss Karabakh Settlement", Anadolu Agency, 25 Temmuz 2023, <https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-azerbaijani-russian-foreign-ministers-discuss-karabakh-settlement/2954256>.

38 "Armenia Cannot Decide Nagorno-Karabakh People's Fate, Representatives of Nagorno-Karabakh Should be a Party to Negotiations, Pashinyan", *First Channel News*, 25 Temmuz 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/07/25/Armenia-cannot-decide-Nagorno-Karabakh-people-s-fate-representatives-of-Nagorno-Karabakh-should-be/967329>.

39 "The Karabakh "Parliament" also Issued a Call to the United Nations Member States on July 27, Asking for Its Independence to be Recognized within the Scope of the Principle of the Right to Compensatory Secession", *Hetq*, 27 Temmuz 2023, <https://hetq.am/en/article/158507>.

Laçın yolu bağlantısında karşılaşılan engellere bir çözüm bulmak amacıyla, AB Azerbaycan'ın Karabağ'a gıda ve diğer insani yardım malzemesi ulaştırmak üzere Agdam vilayeti üzerinden alternatif yol önerisini memnuniyetle karşıladığını duyurmuştur. Ermenistan ve Karabağ Ermenileri alternatif yol önerisini reddetmiş, Azerbaycan'ın Agdam yolu üzerinden göndermek istediği gıda ve yardım konvoyunu, yolu beton bloklarla kapatmak suretiyle engellemiştir. Agdam yolu girişindeki Askeran'ın belediye başkanı bu engelleme konusunda, “*düşmanımızdan hiçbir şey almak istemiyoruz*” demiştir. Azerbaycan da 30 Ağustos'ta, Paris Belediye Başkanının himayesinde, Fransa'nın Laçın yolundan göndermek istediği konvoya izin vermemiş, engellemiştir. Paris Belediye Başkanı Fransa Devlet Başkanı Macron'a çağrıda bulunarak konuyu BM Güvenlik Konseyine taşımamasını istemiştir.⁴⁰ AB Konseyi Başkanı Michel 1 Eylül'de yaptığı çağrıda, cesur uzlaşmaların zamanının geldiğini ifadeyle, Laçın koridorunun kısıntısız işler hale gelmesini ve Agdam yolunun açılmasını önermiştir.⁴¹ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, Laçın koridorunun Ermenistan ile Yukarı Karabağ arasında bağlantıyı oluşturmasının üzerinde anlaşmaya varılan bir keyfiyet olduğu ve alternatifini bulunmadığı, olası diğer ulaşım yollarının Azerbaycan ve Karabağ yetkilileri arasında uluslararası bir mekanizma çerçevesine yapılacak müzakerelerde kararlaştırılabileceği ifade edilmiştir.

2 Ağustos'ta Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Paşinyan'ın 25 Temmuz'daki basın toplantısında Rusya'nın Ukrayna savaşı nedeniyle artık bölgeye yeterince “enerji ve zaman” ayıramadığını söylemesini ve Rus barış gücünün devamını sorgulamasını eleştirmiş, özellikle son dönemde Rusya'nın düzenlediği “bir dizi” üst derece toplantıların ışığında bu sözlerin gerçekle hiç bir bağının bulunmadığını belirtmiştir. Paşinyan'ın Rus barış gücü konusundaki sözlerini “anlaşılmaz” bulan sözcü, “Ermenistan yönetimi barış gücünü gerekli ve yararlı bulmuyor ve sonlandırılmasını mı istiyor? Bunun açıklığa kavuşturulması gerekir. Maalesef Ermenistan yönetiminin temsilcilerinin sıklıkla birçok konuda ikili oynadığını görüyoruz. Bu belirsizliğin giderilmesi gerekir” demiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 30 Ağustos'ta Ermenistan'a tekrar çatmış, Azerbaycan'ın Laçın koridorunu engellemesiyle Karabağ'da derinleşen insani krizin Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın Karabağ'ı Azerbaycan'ın toprağı

40 Tigran Hovsepian, “French Aid Convoy Barred From Entering Karabakh”, *Azatutyun*, 20 Ağustos 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32571631.html>.

41 “Statement by the Spokesperson of Charles Michel, President of the European Council, Regarding Armenia and Azerbaijan”, *European Council*, 1 Eylül 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/09/01/statement-by-the-spokesperson-of-charles-michel-president-of-the-european-council-regarding-armenia-and-azerbaijan/>.

olarak tanınması nedeniyle ortaya çıktığını söylemiş, bu tanınmanın AB'nin gözetimi altında yapılan Ekim 2022 ve Mayıs 2023 toplantılarında resmileştiğini hatırlatmıştır. Sözcü devamla, “Bu nedenle suçu Rus barış gücüne atmak yersiz, yanlış ve haksızdır” demiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan tepki gecikmemiş, Rusya'nın taahhütlerini yerine getirmedeği ayrıntılı biçimde sıralanmış ve “Rusya'nın ithamları şaşkınlık ve hayal kırıklığı yaratmıştır” denmiştir.⁴²

Ermenistan hükümeti Ermenistan'ın talebi üzerine Ermenistan ile AB arasında imzalanan, “AB'nin Ermenistan'daki Gözlem Heyetinin Statüsü Anlaşması”nı 31 Ağustos'ta onaylamıştır.⁴³

Karabağ'daki yasa dışı “Artsakh Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı” Harutyunyan 31 Ağustos'ta istifa etmiştir. Yaptığı açıklamada, bu kararı iç ve dış yetkililerle ve kamudaki temaslarını göz önünde bulundurarak aldığını ifade etmiştir.⁴⁴

Paşinyan yönetimi, Rusya'nın açıkça karşı çıktığı ve vazgeçilmesini istediği, Ermenistan'ın Uluslararası Ceza Mahkemesine taraf olmasını öngören Roma Statüsünü 1 Eylül'de onaylanmak üzere parlamentoya sevk etmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 5 Eylül'de bu konuda Ermenistan'dan bir açıklama talep ettiklerini, atacakları adımları gelecek yanıtı göre belirleyeceklerini duyurmuştur.⁴⁵ Statünün parlamentoda onaylanmasını Rusya düşmanca bir hareket olarak tanımlamıştır. 14 Ekim'de Cumhurbaşkanı'nın da onaylaması ile süreç tamamlanmıştır.⁴⁶

Paşinyan, yönetimin politik yaklaşım, eğilim ve çizgisini tanınmış ve yakın gördüğü uluslararası basın aracılığıyla duyurmayı bir yöntem olarak kullanmayı benimsemiştir. 3 Eylül'de “La Repubblica” gazetesinde yayınlanan uzun, kapsamlı ve ayrıntılı mülakatında, Rusya'ya bel bağlayan güvenlik politikasının “stratejik bir hata” olduğunu, hükümetinin “güvenlik politikasını çeşitlendirmeye” çalıştığını ifade etmiş, Rus barış gücü hakkındaki eleştirilerini

42 “Russian MFA Rejects Accusations against Russian Peacekeepers over Lachin Corridor”, *TASS*, 30 Ağustos 2023, <https://tass.com/politics/1667621>.

43 “Proposal to Sign an Agreement on Status of EU Mission in Armenia Approved”, *First Channel News*, 31 Ağustos 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/08/31/Proposal-to-sign-an-agreement-on-status-of-EU-mission-in-Armenia-approved/987018>.

44 “Artsakh President to Resign”, *Asbarez*, 31 Ağustos 2023, <https://www.asbarez.com/artsakh-president-to-resign/>.

45 “Russia Wants Armenia to Explain Ratification of ICC Rome Statute — Diplomat”, *TASS*, 5 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1670155>.

46 “Armenian President Approves Parliament's Decision to Join the International Criminal Court”, *APNEWS*, 14 Ekim 2023, <https://apnews.com/article/armenia-icc-russia-putin-26612df6d4687d0fd7137144aff3ef9c>.

de yinelemiştir.⁴⁷ Rus tarafı 4 Eylül'de bu ifadelere, Rusya'nın Ermenistan'ı savunmaya "isteksiz veya kabiliyetsiz" olduğu iddiasına sert tepki göstermiş, Paşinyan'ın ifadelerini "kabul edilemez" bulmuş, Ermenistan'ı Rusya'yı "bölgeden dışlamak" için Batıya yardımcı olmaması hususunda uyarmıştır. Dışişleri Bakanlığı sözcüsü daha da ileri giderek, Paşinyan'ın şahsını hedef alan ifadeler kullanmıştır.⁴⁸ Rusya Devlet Başkanlığı sözcüsü Peskov da 5 Eylül'de bir açıklama yaparak, Rusya'nın bölgenin ayrılmaz bir parçası olduğunu, Rusya'nın güney Kafkaslara sırtını dönmesi gibi bir düşüncesinin olmadığını, Başbakan Paşinyan'a saygı duyduklarını ve Putin ile aralarındaki yapıcı ilişkiyi takdir ettiklerini ancak mülakattaki ifadeleriyle mutabık olamayacaklarını kaydetmiş, Rusya'da Ermenistan nüfusundan daha çok Ermeni'nin yaşadığını hatırlatmıştır.⁴⁹

Paşinyan 9 Eylül'de bu kez "Poltico" da yayınlanan kapsamlı mülakatında geniş bir yelpaze içinde aynı doğrultuda görüşlerini açıklamıştır.⁵⁰

Karabağ "parlamentosu" 9 Eylül'de yeni "cumhurbaşkanı" seçmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı derhal seçimi "uluslararası hukukun ve Azerbaycan'ın Karabağ'daki egemenlik haklarının açık bir ihlali" olarak kınamış, "Hankendi'deki ayrılıkçı rejimin tahrik yolunu seçtiği ve durumu tırmandırdığı" kaydedilmiştir. AB de vakit geçirmeksizin, sözde cumhurbaşkanlığı seçimlerini tanımadığını açıklamıştır. BM sözcüsü de konuya ilişkin soruya, Birleşmiş Milletler teşkilatının Azerbaycan'ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tanıdığı, Karabağ'daki Ermenilerin de buna saygı göstermeleri gerektiği yanıtını vermiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı 8 Eylül'de Moskova'daki Ermenistan Büyükelçisini çağırarak son günlerde Ermenistan'ın Rusya'ya karşı attığı "bir dizi dostça olmayan adımı" protesto etmiştir. Bu "adımlar" arasında, Ortak Güvenlik Teşkilatı (CSTO) ile ilişkiler askıya alınır ve ortak manevralara iki yıldır katılmazken, bir de ABD ile Ermenistan'da ortak askeri manevra yapılması, Başbakan'ın eşinin Ukrayna'yı ziyareti, Ukrayna'ya yardım gönderilmesi, Uluslararası Ceza Mahkemesi statüsünün onaylanmak üzere parlamentoya

47 Andrew Osborn, "Armenian PM Says Depending Solely on Russia for Security was 'Strategic Mistake'", *Reuters*, 3 Eylül 2023, <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/armenian-pm-says-depending-solely-russia-security-was-strategic-mistake-2023-09-03/>.

48 "Moscow 'Dissatisfied' with Armenian Prime Minister's Statements about Russia — Diplomat", *TASS*, 4 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1669525>.

49 "Russia Cannot 'Turn Back on' South Caucasus Region, No Such Plans Envisioned — Kremlin", *TASS*, 5 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1670081>.

50 "Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan's Interview with POLITICO Europe", *First Channel News*, 13 Eylül 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/09/13/Armenian-Prime-Minister-Nikol-Pashinyan-s-interview-with-POLITICO-Europe/994935>.

gönderilmesi, Meclis Başkanı Simonyan'ın Rus Dışişleri Bakanlığı sözcüsünü hedef alan "saldırgan beyanları" da yer almıştır.⁵¹

Rusya Devlet Başkanı Putin de Ekonomi Forumu münasebetiyle gittiği Vladivostok'ta 12 Eylül'de yaptığı bir konuşmada, Karabağ'daki durumla ilgili olarak Paşinyan'ı suçlamıştır. "Azerbaycan Cumhurbaşkanı şimdi bana, bakın Ermenistan Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etti. Böylece Karabağ'ın statüsü konusu kapanmıştır diyor. Buna ne diyebiliriz? Söylenecek bir şey yok. Eğer Ermenistan Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu tanıyorsa, o zaman neyi konuşuyoruz? Bu bütün sorunun kilit unsurudur. Karabağ'ın statüsü Ermenistan tarafından tayin edilmiştir" ifadelerinde bulunmuştur.⁵²

9 Eylül'de Karabağ Ermenileri kapattıkları Ağdam yolunu Rusya'dan gönderilen yardım konvoyuna açmıştır.⁵³

Azerbaycan silahlı kuvvetleri 19 Eylül'de Karabağ'daki ayrılıkçılara karşı bir anti-terör harekâtı başlatmış⁵⁴ ve 24 saat içinde hedefine ulaşmıştır. Karabağ Ermeni temsilcileri ateşkes başvurusunda bulunmuş ve görüşme talep etmiştir. Azerbaycan tarafı Ermeni temsilcileri Azerbaycan'ın Yevlakh kentinde görüşmeye davet etmiş, ancak hükümeti ve silahlı kuvvetlerini feshetmezlerse hareketin devam edeceğini bildirmiştir. Bu koşullarda 20 Eylül'de ateşkes ilan edilmiş ve 21 Eylül'de Yevlakh'da görüşmeler başlamıştır.⁵⁵ Ateşkes anlaşmasına göre, Ermeni tarafı:

- Tüm silahlarını ve ağır teçhizatlarını teslim etme,
- Ermenistan silahlı unsurlarının bölgeyi terk etmesi,
- 21 Eylül'de, Azerbaycan Anayasasına uygun şekilde yeniden entegrasyon işlemi için Yevlakh'da görüşme yapılması koşullarını kabul etmiştir.

51 Emre Gürkan Abay, "Russia Summons Armenia's Ambassador to Protest Yerevan's 'Unfriendly' Steps", *Anadolu Agency*, 8 Eylül 2023, <https://www.aa.com.tr/en/world/russia-summons-armenias-ambassador-to-protest-yerevan-unfriendly-steps/2986973>.

52 "Russia Again Blames Pashinian for Karabakh Crisis", *Azatutyun*, 12 Eylül 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32589437.html>.

53 "Karabağ Rus Yardımının Ağdam'dan Girişine İzin Verdi", *Agos*, 9 Eylül 2023, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/29098/karabag-rus-yardiminin-agdam-dan-girisine-izin-verdi>.

54 "Statement by Azerbaijan's Ministry of Defense", *mod.gov*, 19 Eylül 2023, <https://mod.gov.az/en/news/statement-by-azerbaijan-s-ministry-of-defense-49350.html>.

55 Farid Zohrabov, "Meeting Between Azerbaijan, Karabakh Armenians in Yevlakh Underway - First Footage" *Trend News Agency*, 21 Eylül 2023, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3800703.html>.

Azerbaycan'ın sınırlı askeri harekâtına özellikle Ermeni yanlısı Batılı ülkelerden ve kuruluşlardan yoğun tepki mesajları gelmiştir. Bu konuda Türkiye Dışişleri Bakanlığı ise aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde bulunan gayrimeşru Ermeni silahlı unsurlarca Azerbaycan ordusu mensuplarına ve güvenlik görevlilerine yönelik uzun süredir devam eden silahlı saldırılar ve provokasyonlara karşı, Azerbaycan ordusu tarafından bugün (19 Eylül) münhasıran askeri unsurların hedef alındığı bir anti-terör operasyonu başlatılmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı'nın sona ermesinden bu yana geçen yaklaşık üç yıllık sürede sahadaki duruma ilişkin olarak sürekli dile getirdiği meşru ve haklı endişelerin giderilmemesi neticesinde Azerbaycan, kendi egemen toprakları üzerinde gerekli gördüğü tedbirleri almak durumunda kalmıştır.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında bugüne kadar titizlikle yürütülen kapsamlı görüşme sürecinin sonuç odaklı olarak devamının sağlanmasının, bölgede barış, güvenlik, refah ve kalıcı istikrarın tesisi için yegâne yol olduğuna inanıyoruz.”⁵⁶

Harekâtın kısa süre içinde ve sivil halka hiçbir şekilde zarar vermemesi sonucu tepkiler mutad söylemlerin ötesine geçmemiş, asıl ilgi kısa süre içinde Karabağ'daki Ermenilerin durumuna ve geleceğine odaklanmıştır. Konuyu görüşmek üzere Fransa BM güvenlik Konseyini acil toplantıya davet etmiştir. BMGK'de yapılan görüşmelerde, Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan, eğer küresel güçler tarafından engellenmezse Azerbaycan'ın sivil halka karşı güç kullanacağını, Azerbaycan'ın hedefinin Ermeni nüfusu etnik temizliğe tabi tutmak olduğunu iddia etmiştir. Aynı gün, bizzat Paşinyan'ın “değerlendirmemize göre şu anda sivil halka doğrudan bir tehdit bulunmamaktadır” beyanı Mirzoyan'ı zor durumda bırakmıştır.⁵⁷ Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ermenistan'ı yanlış bilgi vermekle suçlamış ve harekâtın Ermenistan kuvvetlerine karşı yapıldığını belirtmiştir.

Fransa Dışişleri Bakanı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sorgulanmadığını, meselenin Yukarı Karabağ'da Ermeni halkının haklarına saygı duyularak yaşamaları olasılığı olduğunu vurgulamıştır. ABD'nin BM Daimi Temsilcisi,

56 “No:229, 19 Eylül 2023, Azerbaycan Tarafından Karabağ'da Başlatılan Askeri Operasyon Hk., T.C. Dışişleri Bakanlığı, 19 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-229_-azerbaycan-tarafından-karabağ-da-baslatılan-askeri-operasyon-hk.tr.mfa.

57 Fin DePencier, “Pashinyan Says Armenians Should Stay in Karabakh”, *Eurasianet*, 22 Eylül 2023, <https://eurasianet.org/pashinyan-says-armenians-should-stay-in-karabakh>.

Azerbaycan'ın kuvvetlerinin uluslararası hukuka titizlikle uymasını sağlama sorumluluğunun bulunduğunu, Azerbaycan'ın aynı zamanda topraklarında yaşayan tüm bireylerin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı gösterme uluslararası sorumluluk ve taahhütleri bulunduğunu kaydetmiştir. Rusya'nın BM Daimi Temsilci Vekili, barışın Yukarı Karabağ nüfusunun insan haklarına saygı ve güvenlikleri için açık ve güvenilir garantilerle tamamlanması gerektiğini, Yukarı Karabağ nüfusunun, hakları ve güvenlikleri için açık garantilerle Azerbaycan anayasal düzenine entegre edilmesi için kademeli bir yol haritası geliştirilmesine inandıklarını ifade etmiştir. Türkiye Dışişleri Bakan Yardımcısı B.Akçapar, “Temel amacımızın, Ermeniler de dahil herkes için, Azerbaycan topraklarında barış içinde yan yana yaşamaları olmalıdır. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için attığı adımları destekliyoruz” demiştir.⁵⁸

Karabağ'da Azerbaycan egemenliğinin tescil edilmesi Ermenistan'da hükümet aleyhtarlarını yeniden harekete geçirmiş, polisle çatışmaya varan gösterilere ve eylemlere yol açmıştır. Diğer taraftan yönetim gene Rus barış gücünü görevini yapmamakla ve saldırıyı engellemekle suçlamıştır. Paşinyan ulusal televizyonda halka hitaben yaptığı konuşmada, Rusya'dan uzaklaşma yönünde işaret vermiştir. Konuşmasında Paşinyan, ülkenin mevcut güvenlik ittifak sisteminin “etkisiz ve yetersiz” olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Rusya'nın karşı olduğu Uluslararası Ceza Mahkemesine üyeliğin önemini vurgulamıştır.⁵⁹ Konuşmasını Ermenistan'ın egemenliğine saygı gösterilmesi çağrısı ile tamamlamıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı 25 Eylül'de Paşinyan'ın söylemini şiddetle kınamıştır.⁶⁰ Daha sonra 5 Ekim'de Putin Sochi'de, Valdai kulübü toplantısında Vladivostok konuşmasındaki görüşlerini yinelemiş, Azerbaycan'ın Karabağ'da egemenliğini tesis etmesi konusunda tekrar Ermenistan'ı suçlamıştır.⁶¹

Barış sürecine yeniden ivme kazandırmak ve 5 Ekim'de Granada'da düzenlenmesi öngörülen zirve hazırlıklarını yapmak üzere Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri A.Grigoryan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı

58 “Latest Clash between Armenia, Azerbaijan Undermines Prospects of Peace, Speakers Warn Security Council, Calling for Genuine Dialogue to Settle Outstanding Issues”, *United Nations*, 21 Eylül 2023, <https://press.un.org/en/2023/sc15418.doc.htm>.

59 Armenia PM Signals Foreign Policy Shift Away from Russia”, *Le Monde*, 24 Eylül 2023, https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/09/24/armenia-pm-signals-foreign-policy-shift-away-from-russia_6139059_4.html.

60 “Russia Calls Pashinian’s Criticism of Moscow over Situation in Nagorno-Karabakh ‘Unacceptable’”, *Radio Free Europe*, 25 Eylül 2023, <https://www.rferl.org/a/russia-armenia-azerbaijan-pashinian-criticism/32608635.html>.

61 “Vladimir Putin Meets with Members of the Valdai Discussion Club. Transcript of the Plenary Session of the 20th Annual Meeting”, *Valdai Discussion Club*, 5 Ekim 2023, <https://valdaiclub.com/events/posts/articles/vladimir-putin-meets-with-members-of-the-valdai-club-transcript-2023/>.

danışmanı Hacıyev 26 Eylül'de Brüksel'de, AB Konsey başkanının, Fransa Devlet Başkanının ve Almanya şansöyesinin siyasi danışmanlarının da katıldığı bir toplantıda bir araya gelmiştir.⁶²

Azerbaycan Cumhurbaşkanı 4 Ekim'de Granada zirvesine katılmayacağını duyurmuştur.⁶³ Azerbaycan APA ajansının haberine göre, Aliyev Avrupalı liderleri Ermeni yanlısı olmakla suçlamış, toplantıya Türkiye Cumhurbaşkanı'nın da katılmasını talep etmiş, bu istek kabul görmeyince katılmama kararı almıştır.⁶⁴ Paşinyan'ın katıldığı dördümlü zirve sonrası yayınlanan bildiri Aliyev'in yanlılık suçlamasının gerçekçi olduğunun yeni bir kanıtını oluşturmuştur. Bildiride son paragrafta, tüm sınırların açılması kapsamında özellikle Türkiye-Ermenistan sınırına atıfta bulunulmuştur.

Ermenistan 29 Eylül'de Uluslararası Adalet Divanı'na (UAD) başvurarak Azerbaycan'ın iki ülke arasındaki tartışmalı bölgede sivil halkın haklarının ve güvenliğinin korunması için geçici tedbir alınmasını istemiştir.⁶⁵ UAD Irk Ayrımcılığının Her Şeklinin Ortadan Kaldırılması Uluslararası Sözleşmesi kapsamında başvuruyu 12 Ekim'de görüşmeye başlayacağını duyurmuştur. Divan kararını 17 Kasım'da açıklamıştır. Azerbaycan kararı memnuniyetle karşılamış. Divanın yapılmasını istediği şeylerin esasen Azerbaycan'ın resmi beyanları ve uygulaması ile uyum içinde olduğunu kaydetmiştir.⁶⁶

Avrupa Parlamentosu 5 Ekim'de kabul ettiği bir kararda, Azerbaycan'ı etnik temizlikle suçlamış, "Azerbaycan askerlerince yapılan tehdit ve şiddeti" güçlü biçimde kınamıştır.⁶⁷ AP'nun bu kararına Türkiye Dışişleri Bakanlığı 5 Ekim'de aşağıdaki açıklama ile tepki göstermiştir:

62 "Brüksel'de Ermenistan-Azerbaycan Görüşmesi Başladı; Toplantının "Yapıcı" Geçtiği Vurgulandı", *T24*, 26 Eylül 2023, <https://t24.com.tr/haber/bruksel-de-ermenistan-azerbaycan-gorusmesi-basladi-toplantinin-yapici-gectigi-vurgulandi,1131906>.

63 "Breaking: Azerbaijan Opts out of Granada Summit", *ArmenPress*, 4 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121173.html>.

64 "Azerbaijan's President Refuses to Attend EU Talks with Armenia PM", *France 24*, 4 Ekim 2023, <https://www.france24.com/en/europe/20231004-azerbaijan-s-president-refuses-to-attend-eu-talks-with-armenia-pm>.

65 "Application of the International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination (Armenia V. Azerbaijan) Request for the Indication of Provisional Measures", *International Court of Justice*, 29 Ekim 2023, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20230929-pre-01-00-en.pdf>.

66 "No:658/23, Press Release on the Decision of the International Court of Justice of November 17, 2023", *Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs*, 17 Kasım 2023, <https://mfa.gov.az/en/news/no65823>.

67 "European Parliament Resolution of 5 October 2023 on the Situation in Nagorno-Karabakh After Azerbaijan's Attack and the Continuing Threats Against Armenia (2023/2879(Rsp))", *European Parliament*, 5 Ekim 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-10-05_EN.html#sdocta10.

“Avrupa Parlamentosu’nun (AP) bugün (5 Ekim) kabul ettiği ‘Azerbaycan’ın saldırısı sonrasında ‘Dağlık Karabağ’daki durum ve Ermenistan’a yönelik devam eden tehditler hakkında’ başlıklı bağlayıcı olmayan karar, sorumsuzluğun, önyargının, önyargının ve bilgisizliğin simgesidir.

Yıllardır Türkiye’ye yönelik asılsız suçlama ve iddiaların peşinde koşan bir grup popülist ve ayrımcı AP’linin söylemlerine dayanarak ülkemizi hedef alan bu kararı kınıyoruz.

Popülizm, ırkçılık, İslamofobi, çokkültürcülük karşıtlığı ve entegrasyon karşıtlığının giderek güçlendiği Avrupa siyaseti, AP’nin mevcut yapısında tüm aşırılığıyla kendini gösteriyor. Görev süresi dolmak üzere olan mevcut AP’nin, yapıcı, kapsayıcı, makul ve AB’nin temel değerlerine bağlı temsilcilerden oluşan yeni bir oluşumla yenilenmesi AB’nin kendi geleceği açısından temennimizdir.

Türkiye, Güney Kafkasya’da barış, istikrar ve refahın tesisi için yoğun bir çaba sarf ediyor; Ermenistan’la normalleşme süreci yürütüyor; Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki barış sürecine somut katkı sağlıyor; Ukrayna’daki savaş da dahil olmak üzere tüm çatışma bölgelerinde ve insani krizlerde barışı, kardeşliği ve ortak çıkarı inşa etmek için uluslararası hukuk çerçevesinde tüm yeteneklerini seferber eder; Sayın Cumhurbaşkanımızın liderliğinde ağırlığı ve emeği aranan bu çalışmanın baş aktörü konumundayız.

Birkaç marjinal kesim dışında kimsenin ciddiye almadığı bu sorumsuz metinlerin AP kararı olarak pervasızca önümüze konulmasını sistemsel bir zayıflık olarak görüyor ve ciddiye almıyoruz.”⁶⁸

Ermenistan’ın Karabağ’da etnik temizlik yapıldığı, nüfusun göçe zorlandığı iddialarını yerinde incelemek üzere bölgeye giden BM heyetinin sivillere karşı şiddet uygulandığına dair bir bulguya rastlanmadığını, Hankendi’de sivil kamu alt yapısına zarar verilmediğini rapor etmesi,⁶⁹ Ermenistan tarafından Azerbaycan’ı aklama suçlamasıyla 3 Ekim’de kınanmıştır.

68 “No: 245, 5 Ekim 2023, Avrupa Parlamentosu’nun Kabul Ettiği ‘Azerbaycan Saldırısı Sonrası ‘Dağlık Karabağ’daki Durum ve Ermenistan’a Yönelik Devam Eden Tehditler Hakkında’ Başlıklı Karar Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 5 Ekim 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-245_-_avrupa-parlamentosu-nun-kabul-ettiği-karar-hk.en.mfa.

69 “UN Team Completes Mission to Karabakh”, *United Nations Azerbaijan*, 2 Ekim 2023, <https://azerbaijan.un.org/en/248051-un-team-completes-mission-karabakh>.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Gürcistan'ı ziyaretinde 9 Ekim'de barış anlaşması sürecinin Gürcistan'ın arabuluculuğunda sürdürülmesi önerisi gündeme gelmiştir. Azerbaycan üç bölge ülkesinin bu süreçte yer almasını uygun bulduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Paşinyan konuya ilişkin 10 Ekim'de yaptığı açıklamada, sürecin Brüksel'de yürüdüğünü, Aliyev'in platform değiştirerek Brüksel'de mutabık kalınan ilkelerden kaçmaya çalıştığını, hiçbir görüşmeye karşı olmadığını ancak mutabık kalınan ilkelerin çerçevesinin dışına çıkmanın mantığını anlamadığını söylemiştir.

11 Ekim'de Azerbaycan Ermenistan'ı 8 Azerbaycan köyünü işgal etmekle suçlamıştır. Paşinyan tartışmalı toprakların geleceğinin iki ülke arasındaki sınırın çizilmesi ile kararlaştırılacağını belirtmiştir.⁷¹

BM İnsan Hakları Konseyi'nin 11 Ekim'de yapılan 54. toplantısında 34 ülke Yukarı Karabağ'daki ciddi insani ve insan hakları krizi hakkında aşırı endişe ifade eden bir ortak bildiri yayınlamıştır.⁷² İmzacı devletlerin tamamı Batılıdır.

Avrupa Parlamentosunun 17 Ekim'de açılış oturumunda konuşma yapması için Paşinyan davet edilmiştir. 45 dakika süren konuşmasında, demokrasi ögesini ön plana çıkararak, Rusya'yı suçlayan ve Ermenistan'ın Azerbaycan karşısında maruz kaldığı mağduriyeti vurgulayan Paşinyan, 30 yıldır Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin kuşatması altında olduğunu da ifade etmiştir. Sözlerini AB'nin mümkün gördüğü ölçüde Ermenistan'ın AB'ne yaklaşmaya hazır olduğunu vurgulayarak tamamlamıştır.⁷³ Rusya'nın konuşmaya tepkisi TASS ajansında, yüksek dereceli bir kaynağa atfen verilen bir haberle ortaya konmuştur. Rus yetkili Ermenistan'ın Moldova'dan sonra yeni bir Ukrayna olma yolunda hızla ilerlediğini iddia etmiştir.⁷⁴

İlki 2021 yılında Moskova'da düzenlenen 3+3 formatındaki toplantının ikincisi Dışişleri Bakanları düzeyinde 23 Ekim'de İran'ın ev sahipliğinde Tahran'da yapılmıştır. Gürcistan, Rusya ile devam eden anlaşmazlıkları nedeniyle bu toplantıya da katılmamıştır. Toplantı sonunda yayınlanan ortak bildiride taraflar

70 "Aliyev'den Barış Mesajı", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/aliyevden-baris-mesaji-2128012>.

71 "Baku Steps Up Claims on 8 Armenian Villages 'Occupied By Armenia'", *Asbarez*, 11 Ekim 2023, <https://asbarez.com/baku-steps-up-claims-on-8-armenian-village-occupied-by-armenia/>.

72 "34 Countries Issue Joint Statement on Nagorno-Karabakh at UN Human Rights Council Session", *ArmenPress*, 11 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121753.html>.

73 "5. Formal sitting - Address by Nikol Pashinyan, Prime Minister of the Republic of Armenia", *European Parliament*, 17 Ekim 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-9-2023-10-17-ITM-005_EN.html.

74 "Pashinyan Follows in Zelensky's Footsteps by Quantum Leaps — High-Ranking Source in Moscow", *TASS*, 18 Ekim 2023, <https://tass.com/world/1692799>.

birbirlerinin sınırlarının değışmezliğini teyit etmiştir. Gelecek toplantının Türkiye’de yapılması kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Papa Francis Başbakan Paşinyan’a, Vatikan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin gelişmesindeki katkısından dolayı, 24 Ekim’de Vatikanın en yüksek nişanlarından birini vermiştir.⁷⁶

Ekim ayında Brüksel’de AB Konsey Başkanının Ermenistan ve Azerbaycan liderleriyle yapması öngörülen toplantının ertelendiği bildirilmiş, yeni bir tarih de verilmemiştir.⁷⁷

Paşinyan 25 Ekim’de bu kez Wall Street Journal gazetesinde yayınlanan mülakatında daha önceki görüş ve beyanlarını yinelemiştir. Bu kez dikkat çeken bir husus Türkiye ve Türk halkı ile yakın ilişki kurma yönündeki ifadeleri olmuştur.⁷⁸

3. Ermenistan’ın Dış İlişkileri

Dönem içinde Ermenistan yoğun bir dış temas trafiği yaşamıştır. Bu hareketlilik esas itibarıyla Karabağ sorunundan kaynaklanmış, bunun yanı sıra ve gene dolaylı biçimde onunla bağlantılı olarak, Ermenistan yönetiminin Rusya’ya alternatif arayışı, Rusya ile bağlarını gözden geçirmesi, Batıya, AB ve ABD’ye yakınlaşma çabaları ve Batının bu yönde cesaret verici ve teşvik edici tutumu rol oynamıştır.

Paşinyan 22 Mayıs’ta bir basın toplantısında, Ermenistan Ortak Güvenlik Teşkilatından(CSTO), bu yapının “işlemeyen” bir yapı olduğunu değerlendirirse, çekilip çekilmeme konusunda bir karar verecektir, Ermenistan eğer resmen teşkilattan ayrılmaya karar verirse bu ancak teşkilatın Ermenistan’ı terk ettiğini tespitten sonra olacaktır, o zaman güvenlik konularımızı kendimiz halletmek durumunda olacağız demiştir.⁷⁹ Bu ifadeler dönem içinde Ermenistan

75 “Iran and Russia Denounce West over Caucasus Tensions”, *France 24*, 23 Ekim 2023, <https://www.france24.com/en/live-news/20231023-armenia-azerbaijan-join-iran-hosted-talks-aimed-at-reconciliation>.

76 “Prime Minister Pashinyan Receives the Medal Awarded by Pope Francis”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 24 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/10/24/Nikol-Pashinyan-meeting/>.

77 “Armenian-Azeri Brussels Summit Won’t Take Place”, *ArmenPress*, 25 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122753.html>.

78 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with the Wall Street Journal”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 25 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2023/10/25/Nikol-Pashinyan-Interview-The-Well-Street-Journal/>.

79 “Armenia to Leave CSTO if Yerevan Deems It ‘Non-Functional Organization’— Prime Minister”, *TASS*, 22 Mayıs 2023, <https://tass.com/world/1621147>.

Ortak Güvenlik Teşkilatından ayrılıyor spekülasyonlarını, ne zaman ve nasıl sorularını gündemde tutmuştur.

Ermenistan Savunma Bakanı bir gerekçe göstermeden, 25 Mayıs'ta Minsk'te yapılan CSTO Savunma Bakanları toplantısına katılmamıştır.⁸⁰

23 Mayıs'ta Paşinyan NATO Genel Sekreter Yardımcısı vekili ve Genel Sekreterin Kafkaslar ve Orta Asya özel temsilcisi J. Colomina ile görüşmüştür. Başbakanlıktan yapılan açıklamada, Ermenistan-NATO ortaklığı ve iş birliği konularının görüşüldüğü bildirilmiştir.⁸¹

Paşinyan 25 Mayıs'ta Moskova'da Avrasya Ekonomik Konseyi 30. yıl kutlamalarına katılmış ve bir konuşma yapmıştır.⁸² 7 Haziran'da da Avrasya Hükümetler arası Konseyi toplantısı için Soçi'ye gitmiş,⁸³ her iki seyahatte de Putin ile ikili görüşme yapmıştır.

Paşinyan 22 Haziran'da Ermenistan'ı ziyaret eden ABD Kansas Eyaleti Valisini ve Kansas Ulusal Muhafızlar Komutanı Tuğgenarali kabul etmiştir.⁸⁴

26 Haziran'da Paşinyan İran Cumhurbaşkanı ile bir telefon görüşmesi yapmıştır.⁸⁵ 24 Temmuz'da Dışişleri Bakanı İranlı karşıtı ile görüşmek üzere Tahran'a gitmiştir. İran Cumhurbaşkanı tarafından da kabul edilen Mirzoyan, İran'ı ülkesinin "özel ortağı" olarak tanımlamıştır.⁸⁶ İran Dışişleri Bakanı, yapılan ortak basın toplantısında, bölgeye yabancı güçlerin gelmesinden rahatsız olduklarını, İran'ın 3+3 formatını memnuniyetle karşıladığını ve bu toplantıya ev sahipliği yapmaya hazır olduklarını söylemiştir. Azerbaycan sınırında gerginliğin artması üzerine, Fransa Devlet Başkanı, Almanya

80 "Armenian Defense Minister Opts out of CSTO Council Meeting in Belarus", *ArmenPress*, 25 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111768.html>.

81 "Prime Minister Pashinyan Received the Special Representative of NATO Secretary General Javier Colomina", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 23 Mayıs 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/05/23/Nikol-Pashinyan-meeting/>.

82 "Meeting with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan", *President of Russia*, 25 Mayıs 2023, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/71206>.

83 "Eurasian Intergovernmental Council in Sochi: How Meeting of Eurasian Five Heads of Government Held", *Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan*, 9 Haziran 2023, <https://primeminister.kz/en/news/reviews/eurasian-intergovernmental-council-in-sochi-how-meeting-of-eurasian-five-heads-of-government-held-24410>.

84 "PM Pashinyan Receives Kansas Governor and Director of Joint Staff of Kansas National Guard", *ArmenPress*, 22 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1113912/>.

85 "Prime Minister Pashinyan Holds Telephone Conversation with President of Iran Ebrahim Raisi", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Haziran 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/06/26/Nikol-Pashinyan-Telephone-Conversation/>.

86 "Armenian FM Visits Iran", *Azatutyun*, 24 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32517144.html>.

şansölyesi ve ABD Dışişleri Bakanının yanı sıra, Paşinyan 9 Eylül'de İran Cumhurbaşkanı ile de bir telefon görüşmesi yapmıştır.⁸⁷ Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan Azerbaycan'ın 19 Eylül Karabağ askeri harekatı sonrası durumu görüşmek üzere 1 Ekim'de Tahran'a gitmiş, Cumhurbaşkanı da dahil olmak üzere üst düzey temaslarda bulunmuştur.⁸⁸ 3 Ekim'de görüştüğü İran Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Bagheri yeni bir çatışma riski bulunduğu iddia edilen Ermenistan-Azerbaycan sınırına askeri gözlemci gönderme teklifinde bulunmuştur.⁸⁹ 23 Ekim'de Dışişleri Bakanı Mirzoyan Tahran'a giderek İran Cumhurbaşkanı ile görüşmüştür.⁹⁰ Ermenistan İşgücü ve Sosyal İşler Bakanı İran-Ermenistan Ekonomik İşbirliğini Geliştirme Forumuna katılmak üzere 31 Ekim'de Tahran'a gitmiştir.⁹¹ Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan 13 Kasım'da İran Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri Ahmadian ile görüşmüştür. Ermeni tarafından yapılan açıklamada "Ermenistan-İran ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi yolları" ele alınmıştır.⁹²

ABD Dışişleri Bakanlığı Yaptırımlar Eşgüdüm Dairesi Başkanı, Ermenistan'ın İran'a ve Rusya'ya uygulanan yaptırımlar konusunu görüşmek üzere 29 Haziran'da Ermenistan'a gitmiştir.⁹³ İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan aynı konularda bir yetkili de aynı tarihlerde ABD'li meslektaşına eşlik etmiştir. AB yaptırımlar özel temsilcisi de kısa süre önce aynı amaçla Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.

87 "Prime Minister Nikol Pashinyan and The President of the Republic of Iran Hold Telephone Conversation", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 9 Eylül 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/09/09/Nikol-Pashinyan-Telephone-Conversation-3/>.

88 "Armenian Security Council Secretary Arrives in Tehran", *News.am*, 1 Ekim 2023, <https://news.am/eng/news/784376.html>.

89 "Iran Offers to Send Observers to Armenian-Azeri Border", *Azatutyun*, 4 Ekim 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32622882.html>.

90 "Meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia with the President of Iran", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 23 Ekim 2023, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/23/mirzoyan-raisi/12288>.

91 "Armenia's Minister of Labor and Social Affairs Attends Armenian-Iranian Business Forum", *ArmenPress*, 31 October 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123232.html>.

92 "Secretary of Security Council and Secretary of Supreme National Security Council of Iran had Telephone Conversation", *Lurer*, 13 Kasım 2023, <https://www.lurer.am/en/2023/11/13/Secretary-of-Security-Council-and-Secretary-of-Supreme-National-Security-Council-of-Iran-had-teleph/1029269>.

93 Siranush Ghazanchyan, "Armenian PM, Head of US Department of State's Sanctions Coordination Office Discuss Regional and International Processes", *Public Radio of Armenia*, 29 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/29/armenian-pm-head-of-us-department-of-states-sanctions-coordination-office-discuss-regional-and-international-processes/>.

Ermenistan ile Hindistan arasında Dışişleri Bakanlıkları siyasi istişareleri 3 Temmuz'da Erivan'da yapılmıştır.⁹⁴

Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan temaslarda bulunmak üzere 3 Temmuz'da ABD'ye gitmiştir. Grigoryan 7 Temmuz'da ABD Ulusal Güvenlik danışmanı Sullivan ile görüşmüştür.⁹⁵ Daha sonra ABD Dış Yardım yöneticisi S. Power ve Ulusal İstihbarat Direktörü A. Haines ile bir araya gelmiştir.

Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı birinci yardımcısı Korgeneral E. Asriyan 17-18 Temmuz'da ABD'yi ziyaret etmiştir.⁹⁶ Kansas Ulusal Muhafızlar komutanlığı ile Ermenistan'ın ortaklığının 30.uncu yıldönümü kutlamalarına katılan Asriyan bu vesileyle GKRY Savunma bakanı ve Genelkurmay başkanı ile de bir araya gelmiştir. Asriyan daha sonra ABD Genelkurmay başkan yardımcısı Amiral C. Grady ve Hava Kuvvetleri Kurmay Başkanı General C. Brown ile görüşmüştür. Görüşmede ABD-Ermenistan "savunma ortaklığı" ve bundan kaynaklanan "ortak tatbikat yapılması" konuları ele alınmıştır.

Ermenistan ile ABD 11-20 Eylül tarihlerinde Ermenistan'da, "Ermenistan'ın uluslararası barış gücü misyonlarına katılımına hazırlık çerçevesinde" ortak bir askeri tatbikat düzenlemiştir. "Kartal Ortak 2023" adı verilen askeri tatbikata 85 Amerikan ve 175 Ermeni askeri katılmıştır. Tatbikatı Korgeneral Asriyan da izlemiştir.⁹⁷ ABD gözlemcileri arasında Tümgeneral Anderson ve Tuğgeneral Ellis yer almıştır. Askeri bakımdan tatbikatın dikkate değer bir yönü bulunmamakla beraber siyasi mesajı çok dikkat çekici olmuştur. CSTO manevralarına bir süredir katılmayan Ermenistan'ın tarihinde ilk defa ve Rus askeri üslerinin ve askerlerinin gölgesinde başkent Erivan yakınlarında ABD ile bir askeri tatbikat yapmasını siyasi bir deprem olarak nitelendirmek mümkündür.

94 "Political Consultations between the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia and the Ministry of External Affairs of the Republic of India", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Temmuz 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/07/03/Arm_Ind_Consultations/12073.

95 "Armenia Security Council Secretary Meets White House NSA in Washington, D.C.", *ArmenPress*, 7 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114883.html#:~:text=YEREVAN%2C%20JULY%207%2C%20ARMENPRESS.,regional%20security%20situation%20and%20challenges>.

96 "Chief of General Staff of Armenian Military Visits United States", *ArmenPress*, 18 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115663/>.

97 "US Completes Joint Military Exercise in Armenia", *Aljazeera*, 20 Eylül 2023, <https://www.aljazeera.com/news/2023/9/20/us-completes-joint-military-exercise-in-armenia>.

Asriyan 3 Kasım'da Stuttgart'a giderek ABD Avrupa Komutanlığı Karargahını ve iki eğitim merkezini ziyaret etmiş, Komutan vekili Korgeneral Basham ile görüşmüştür.⁹⁸

Ermenistan, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) arasında üçlü savunma istişareleri 5 Temmuz'da Lefkoşe'de yapılmıştır. Toplantı sonunda üçlü yıllık askeri iş birliği programı imzalanmıştır.⁹⁹ Ermenistan, Yunanistan ve GKRY özel kuvvetleri 6-10 Kasım'da Yunanistan'ın Attica bölgesinde, 2023 uluslararası işbirliği planı çerçevesinde, askeri tatbikat düzenlemiştir. Hakiki mermilerin kullanıldığı tatbikatta, manevra eylem planlaması ve keskin nişancılık stratejisinin geliştirilmesi ele alınmıştır.¹⁰⁰

Paşinyan 8 Temmuz'da Gürcistan'a bir çalışma ziyaretinde bulunmuştur.¹⁰¹

8 Temmuz'da Dubrovnik Konferansına katılan Dışişleri Bakanı Mirzoyan bu vesileyle AB Dış İlişkiler Şefi Borrell¹⁰² ve Avrupa Konseyi Genel Sekreteri ile görüşmüştür.¹⁰³

Ermenistan Meclis Başkanı Simonyan beraberinde bir heyetle bir çalışma ziyareti için 10-13 Temmuz tarihlerinde Paris'e gitmiştir.¹⁰⁴

Vatikan'ın kıdemli kardinali Devlet Sekreteri P. Parolin bölgeye yaptığı beş günlük ziyaret çerçevesinde, 11 Temmuz'da, Azerbaycan ve Gürcistan'dan sonra Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Cumhurbaşkanı ve Başbakan tarafından kabul edilmiştir. 13 Temmuz'da Ecmiadzin'de Katolikos Karekin II ile buluşmuştur.¹⁰⁵ Parolin bir konuşmasında, Papa'nın 2016 yılındaki ziyaretinde yaptığı gibi, soykırım iddiasını tekrarlamış, Ermenistan'ı ziyaret etmekten ve

98 "Lieutenant General Edward Asryan Visited the US European Command Center", *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 6 Kasım 2023, <https://www.mil.am/en/news/11848>.

99 "Armenia-Greece-Cyprus Trilateral Defence Consultations", *Ministry of Defense of the Republic of Armenia*, 5 Temmuz 2023, <https://mil.am/en/news/11612>.

100 "Special Forces of Armenia, Greece and Cyprus Hold Joint Drills", *ArmenPress*, 13 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124037.html>.

101 "The Prime Minister will Leave for Georgia on a Working Visit", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 7 Temmuz 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/07/07/Nikol-Pashinyan-visit-to-Georgia/>.

102 "Ararat Mirzoyan, Josep Borrell Discuss Armenia-EU cooperation", *ArmenPress*, 8 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114993.html>.

103 "Mirzoyan Meets with the Secretary General of the Council of Europe within the Framework of the Dubrovnik Conference", *ArmenPress*, 8 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114980.html>.

104 "The Delegation Led by Alen Simonyan Leaves for Paris", *ArmenPress*, 10 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115084.html>.

105 "His Eminence Pietro Parolin Cardinal Secretary of State Visits Armenia (11-13 July 2023)", *Apostolic Nunciature in Armenia*, Erişim Tarihi: 20 Kasım 2023, <https://vaticanarm.org/en/archives/7286>.

Ermeni soykırımı kurbanlarını anmaktan onur duyduğunu söylemiştir. Daha önceden duyurulmayan ve düşük görüntülü cereyan eden bu ziyaret esas itibarıyla Papa'nın bölgeye ilgisini hatırlatmak ve barış sürecine yeni bir teşvikte bulunmak amacını taşımıştır.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 13-14 Temmuz'da Portekiz'e resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu vesileyle Gülbenkyan vakfını da ziyaret etmiştir.¹⁰⁶

Meclis Başkan yardımcısı R. Rubinyan 13 Temmuz'da Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda Devlet Sekreteri T. Lindner'i kabul etmiştir. Rubinyan Almanya ile hızla gelişen ve derinleşen ilişkilerden duyulan memnuniyeti ifade etmiş, Türkiye ile ilişkilerin normalleşme sürecindeki özel temsilci sıfatıyla da bu konuda bilgi vermiştir.¹⁰⁷ Rubinyan 17 Temmuz'da da Almanya Dışişleri Bakanlığı Doğu Avrupa, Güney Kafkaslar ve Orta Asya İşleri Siyasi Direktörü M. Lutenberg ile görüşmüştür.¹⁰⁸

Dışişleri Bakanı Mirzoyan AGİT toplantısı için gittiği Viyana'da, 19 Temmuz'da, Avusturya Dışişleri Bakanı ile görüşmüş, 20 Temmuz'da AGİT Daimi Konseyinin Ermenistan'ın talebi üzerine toplanan özel oturumunda konuşmuştur.¹⁰⁹

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan bir düşünce kuruluşu forumuna katılmak üzere üç günlük bir ziyaret için 23 Temmuz'da İtalya'ya gitmiş, ziyaretine Venedik'teki San Lazaro degli Ermeni adasında Mikhitarist mensuplarıyla görüşmeyle başlamıştır.¹¹⁰

Paris Belediye Başkanı, Laçın yolu üzerinden bir yardım konvoyunu şahsen yönetmek üzere 30 Ağustos'ta Ermenistan'a gitmiştir.¹¹¹ Fransa Dışişleri Bakanı 3 Ekim'de Ermenistan'ı ziyaret etmiş ve Fransa'nın Ermenistan'a

106 "Armenia's Foreign Minister Visit to Portugal", *Embassy of Armenia to the Holy See*, 14 Temmuz 2023, <https://vatican.mfa.am/en/news/2023/07/14/fmvisitportugal14072023/11844>.

107 "Rubinyan Presented the Process of Regulating Armenia-Turkey Relations", *Radar Armenia*, 13 Temmuz 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2578510420/>.

108 "Ruben Rubinyan Receives Political Director for Eastern Europe, Caucasus and Central Asia of MFA of Germany", *Lurer*, 17 Temmuz 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/07/17/Ruben-Rubinyan-Receives-Political-Director-for-Eastern-Europe-Caucasus-and-Central-Asia-of-MFA-of-G/963691>.

109 "Minister of Foreign Affairs of Armenia Delivered Remarks at the OSCE Special PC Meeting", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 20 Temmuz 2023, https://www.mfa.am/en/speeches/2023/07/20/PC_Mirzoyan/12102.

110 "President Khachaturyan Visits Italy, Meeting With Sergio Mattarella Expected", *ArmenPress*, 24 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1116016.html>.

111 "Mayor of Paris Accompanies Humanitarian Cargo on Its Way to Nagorno-Karabakh", *Lurer*, 30 Ağustos 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/08/30/Mayor-of-Paris-accompanies-humanitarian-cargo-on-its-way-to-Nagorno-Karabakh/986137>.

askeri yardım ve silah satışında bulunacağını beyan etmiştir.¹¹² Ermenistan Savunma Bakanı 23 Ekim’de Paris’te Fransız karşıtı ile bir askeri anlayış belgesi imzalamıştır. Buna göre Fransa Ermenistan’ın hava savunma sistemini güçlendirme, askeri eğitim verme, silahlı kuvvetlerin reformuna yardımcı olma taahhüdünde bulunmuştur. Ayrıca imzalanan “niyet mektubunda” Fransa yerden havaya kısa mesafeli Mistral füzeleri satmayı üstlenmiştir.¹¹³ Fransa uygulamaya hızla başlamış ve Kasım ayı başında Gürcistan üzerinden çok sayıda zırhlı personel taşıyıcıyı Ermenistan’a göndermiştir.¹¹⁴ Fransa Dışişleri Bakanı da 13 Kasım’da AB Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında Ermenistan’ın “Avrupa Barış Kolaylığı” fonlarından yararlandırılmasını önermiştir. Ermenistan’ın daha önce başvurduğu ve reddedildiği bu fon askeri malzeme alımlarında kullanılmak üzere oluşturulmuştur.¹¹⁵

5 Eylül’de Ermenistan ilk kez Ukrayna’ya insani yardım malzemesi göndermiştir.¹¹⁶ 28 Ekim’de Malta’da yapılan, 65 ülkenin katıldığı Ukrayna savaşına barışçı çözüm toplantısına da ilk kez katılmış, Ermenistan’ı Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan temsil etmiştir. Grigoryan bu vesileyle Ukrayna Devlet Başkanı başdanışmanı Yermak ile Ermenistan-Ukrayna ikili ilişkilerini görüşmüştür. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Ermenistan’ın Malta konferansına katılmasını Rusya’nın “gösterişli bir Rus karşıtı jest” olarak değerlendirdiğini duyurmuştur. Sözcü Ermenistan yönetimini “Rusofobik” olarak nitelemiş, *“Erivan’dakilerin bilmeleri gerekir ki, bu ülkemize saldırgan biçimde karşı olanlarla gösterişli flört etmektir”* iddiasında bulunmuştur.¹¹⁷ Ermenistan Meclis Başkanı 3 Kasım’da bu eleştiriyi reddetmiş, *“Moskova Erivan’ın ortaklarıyla uluslararası platformlarda iletişimde bulunmasını istemiyor, Ermenistan’ın hayati bağımlılığının Rusya’da devamını istiyor”* demiştir. Dışişleri Bakanı Mirzoyan da Ermenistan’ın Rusya ile ilişkilerini düzeltmek ve “ortak olarak

112 “Fransa’dan, Ermenistan’a Askeri Teçhizat Sevkiyatına Onay”, *EuroNews*, 3 Ekim 2023, <https://tr.euronews.com/2023/10/03/fransadan-ermenistana-askeri-techizat-sevkiyatina-onay>.

113 “Armenia, France Sign Military Cooperation Agreement”, *Asbarez*, 23 Ekim 2023, <https://asbarez.com/armenia-france-sign-military-cooperation-agreement/>

114 Hoory Minoyan, “French Weapons Arrive in Armenia through Georgia”, *The Armenian Weekly*, 13 Kasım 2023, <https://armenianweekly.com/2023/11/15/french-weapons-arrive-in-armenia-through-georgia/>.

115 “Armenia-Azerbaijan Situation ‘On Agenda’ of EU Foreign Ministers’ Meeting”, *Azatutyun*, 13 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32683039.html>.

116 “Armenia Sent First Aid to Ukraine since Russia’s Full-Scale Invasion”, *European Pravda*, 5 Eylül 2023, <https://www.eurointegration.com.ua/eng/news/2023/09/5/7168844/>.

117 “Armenia’s Participation In Conference on Ukraine in Malta Anti-Russian Gesture — MFA”, *TASS*, 2 Kasım 2023, https://tass.com/politics/1700761?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com.

hareket etmek” istediğini ancak “her şey bir tarafa bağlı değil” diyerek kusurun sadece Ermenistan’da olmadığını söylemiştir.¹¹⁸

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 9 Kasım’da yaptığı, Ermenistan’ın ateşkes anlaşmasında kabul etmesine rağmen Azerbaycan sınırını seyahate, ticarete açmadığı, açıklaması havayı yeniden gerginleştirmiş, yeni bir tartışma başlatmıştır. Sözcü, Ermenistan’ın transit geçecek yolcu, eşya ve diğer mallar için ayrı bir güvenlik birimi kurma kararını da eleştirmiş, anlaşmanın 9.uncu maddesine göre, Nahçevan ve Azerbaycan arasında insan, araç ve mal naklinin kontrol yetkisinin Rus sınır muhafızlarına verildiğini ileri sürmüştür. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü bu iddiayı şiddetle reddetmiş, Ermenistan’ın toprakları üstünde egemenlik haklarından vaz geçtiğine dair hiçbir belge bulunmadığını vurgulamıştır.¹¹⁹ İran ise 9 Kasım’da İran üzerinden alternatif bir ulaşım güzergahı önerisini resmen teyit etmiş, Azerbaycan yetkilisi de artık Ermenistan güzergahı yerine İran’ı tercih ettikleri duyurusunda bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan bu gelişme üzerine Ermenistan’ı elini çabuk tutması ve Azerbaycan’a verdiği sözü tutması konusunda uyarmıştır.¹²⁰

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 16 Kasım’da bir basın toplantısında bir kez daha Batıyı Ermenistan’ı Rusya’dan koparmaya çalışmakla suçlamıştır. “Ukrayna’daki politikası başarısız kalınca Batı vahşice Ermenistan’a el attı” diyen sözcü, Ermenistan yönetiminin son adımlarının: Paşinyan’ın 20 Kasım Minsk CSTO toplantısına katılmama kararının, Batının Ermenistan’a silah sevkiyatının, Erivan-Kiev arasında gelişen ilişkilerin aynı zincirin halkaları olduğunu, bu zincirin ise bir esaret zinciri olduğunu ileri sürmüştür.¹²¹

“Kuşak-yol” projesinin 3. uluslararası toplantısına katılmak üzere 17 Ekim’de Çin’e giden Ekonomi Bakanı Kerobyan bu vesileyle Ermenistan’ın Asya Altyapı Yatırım Bankasına katılma olasılığını da bankanın başkan yardımcısı ile görüşmüştür.¹²²

118 “Armenian Leaders Hit Back at Moscow”, *Azatutyun*, 3 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32669928.html>.

119 “Moscow, Yerevan Trade More Barbs”, *Azatutyun*, 9 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32678237.html>.

120 “Iran Reaffirms Support for Alternative Transport Link for Azeri Exclave”, *Azatutyun*, 9 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32678110.html>.

121 Elena Teslova, “Russia Warns Armenia Against ‘Trying to Sit on Two Chairs’”, *Anadolu Ajansı*, 16 Kasım 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/russia-warns-armenia-against-trying-to-sit-on-two-chairs-/3055192>.

122 “Armenia Considers Membership in Asian Infrastructure Investment Bank”, *ArmBanks*, 17 Ekim 2023, <http://www.armbanks.am/en/2023/10/17/151100/>.

Paşinyan 23 Ekim’de 4. Tiflis İpekyolu Forumu’na katılmak üzere Gürcistan’a gitmiştir. Forumda yaptığı konuşmada Paşinyan “Barış Kavşakları” projesini anlatmış ve bunun ilkelerini saymıştır:

- Bütün altyapı, karayolları, demiryolları, hava yolları, boru hatları, kablolar geçtikleri ülkenin egemenliği ve yetkisi altındadır,
- Her ülke kendi sınır ve gümrük kontrolünü yapar ve geçiş güvenliğini sağlar. Ermenistan bu amaçla özel bir polis denetim birimi oluşturma kararı almıştır,
- Bu altyapı iç ve uluslararası ulaşım açıktır,
- Taraflar birbirlerinin altyapılarını eşitlik ve karşılıklılık ilkeleri ile kullanır.¹²³

Almanya Parlamentosu Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Roth 24 Ekim’de Ermenistan’da üst düzey temaslarda bulunmuş, Ermenistan ile dayanışmasını vurgulamıştır.¹²⁴ Almanya Dışişleri Bakanı 3 Kasım’da Erivan’da Mirzoyan ile görüşmüş ve yaptıkları ortak basın toplantısında Almanya’nın Ermenistan’ın AB ile yakınlaşma arzu ve çabalarına destek vadedmiştir.¹²⁵ Ziyaretinin ikinci gününde Alman bakan Azerbaycan sınırına gitmiş, AB sınır gözlem heyeti Başkan yardımcısından bilgi almış, daha sonra yaptığı açıklamada. Heyetin iki yıllık maliyetinin yaklaşık 31 milyon Avro tuttuğunu, kendisinin bu heyetin daha büyümesinden yana olduğunu ve Almanya’nın da daha fazla müdahil olmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. AB Dışişleri Bakanları 13 Kasım’da Ermenistan sınır denetim heyetinin genişletilmesini kabul etmiştir.¹²⁶

Kanada Dışişleri Bakanı Ermenistan’a dayanışma ziyaretinde bulunmuş ve 25 Ekim’de Erivan’da Kanada Büyükelçiliğini açmıştır.¹²⁷ Bu güney Kafkaslarda

123 “Prime Minister Pashinyan Presents the “Crossroads of Peace” Project and Its Principles at the Tbilisi International Forum”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/26/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

124 “No Alternative to Peace in The South Caucasus, Says Bundestag Foreign Affairs Committee Chairman”, *ArmenPress*, 23 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122605.html>.

125 “Germany’s Baerbock Presses Peace Hopes in Yerevan on First Leg of Caucasus Trip”, *Radio Free Europe*, 3 Kasım 2023, <https://www.rferl.org/a/germany-baerbock-eu-expansion-geopolitical-necessity-ukraine/32669098.html>.

126 Heggine Buniatian, “EU Foreign Ministers Approve Expansion of Border Monitoring Mission in Armenia”, *Azatoryun*, 13 Kasım 2023, <https://www.azatoryun.am/a/32683155.html>.

127 “Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Canada”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 25 Ekim 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/25/arm_canada/12299.

Kanada için bir ilk olmaktadır. Kanada Dışişleri Bakanı ayrıca, Ermenistan-Azerbaycan sınırında bulunan AB gözlem heyetine Kanada'nın da gözlemci göndereceğini, Avrupa dışından bu heyete katılan ilk ülke olduklarını söylemiştir.

Macaristan Dışişleri Bakanı, 2004 yılında Budapeşte'de bir Ermeni subayını öldüren ve mahkûm edilen Azerbaycan subayının Azerbaycan'a iade edilmesi ve orada affedilmesi üzerine Ermenistan'ın 2012 yılında dondurduğu ilişkileri düzeltmek üzere, 27 Ekim'de Ermenistan'ı ziyaret etmiştir. Başbakan Paşinyan ile de görüşen Macar Bakan, her iki ülkenin Hıristiyanlık ortak tabanının bulunduğunu vurgulamıştır.¹²⁸

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 13 Kasım'da İngiltere'yi resmen ziyaret etmiş ve Avrupa işleri bakanı ile görüşmüştür. Görüşmeler iki ülke arasında tesis edilen "stratejik diyalog" çerçevesinde cereyan etmiştir.¹²⁹

AGİT Parlamenter Meclisinin 21. sonbahar toplantısı 18-20 Kasım'da Erivan'da yapılmıştır. Konferansın konusu "Buhran zamanlarında AGİT: Parlamenter Meclisin İç ve Dış Zorlamalara Tepkide Parlamenter Meclisin Rolü" olmuştur.¹³⁰

4. Türkiye İle İlişkiler

Türkiye'deki Mayıs seçimleri öncesi basınla bir mülakatında Başbakan Paşinyan, seçimlerden sonra Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilebileceğini, normalleşmenin doğal bir şekilde gelişeceğini ümit ettiğini, bu konunun gündemde önceliği bulunduğunu söylemiştir. Paşinyan Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı 28 Mayıs seçim zaferi nedeniyle kutlamış, sosyal medyada da "*Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın yeniden seçilmesini kutluyoruz. Ülkelerimiz arasındaki ilişkilerin tam normalleşmesi için ortak çalışmamızın devamını bekliyorum*" demiştir.¹³¹

128 "Hungarian Foreign Minister Says Armenian Church had Very Important Role in Restoration of Relations with Armenia", *ArmenPress*, 27 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122959.html>.

129 "The Meeting between the Minister of Foreign Affairs of Armenia and the UK Minister for Europe", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 13 Kasım 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/11/13/GB_Mirzoyan/12322.

130 "2023 Autumn Meeting", *OSCE*, <https://www.oscepa.org/en/meetings/autumn-meetings/upcoming-autumn-meeting>, Erişim Tarihi:21 Kasım 2023.

131 Diyar Guldogan, "Armenian Premier Pashinyan Extends Congratulations on Turkish President Erdogan's Victory", *Anadolu Ajansı*, 28 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenian-premier-pashinyan-extends-congratulations-on-turkish-president-erdogans-victory/2908381>.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın daveti uyarınca, Başbakan Paşinyan 3 Haziran'da Ankara'ya gelerek Cumhurbaşkanlığı yeni dönem resmi kabulüne katılmıştır.¹³² Paşinyan'a normalleşme süreci özel temsilcisi Rubinyan refakat etmiştir. Paşinyan'ın davete icabet etmesi Ermenistan'da ve diasporadaki muhalefet tarafından şiddetle ve ağır sözlerle eleştirilmiştir. Sabık bir Dışişleri Bakanı da bu eleştirilerde ön almış, bu katılımın Ermenistan'da ve diasporada geniş çevrelerde şaşkınlık ve hiddetle karşılandığını iddia etmiştir. Diğer taraftan Cumhurbaşkanı Erdoğan Paşinyan'ın davete katılmasından övgüyle bahsetmiş ve Azerbaycan ziyaretinden dönerken 14 Haziran'da uçakta gazetecilere *"Paşinyan'ın davetimizi kabul etmesi önemli bir adımdır. Ülkesindeki muhalefetten kaynaklanan birçok engele rağmen törenimize katılmıştır. Kısa bir görüşme yaptık ve kendisine davetimizi kabul ettiği için teşekkür ettim"* demiştir. Paşinyan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanımasını takdir ettiğini belirten Erdoğan Zangezur koridoruna da değinmiş, İran'ın konuya yaklaşımının hayal kırıklığı yarattığını, İran'dan farklı olarak, Ermenistan'ın bu ulaşım hattına karşı çıkmadığını söylemiştir.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 7 Haziran'da Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı, Hakan Fidan'ı arayarak kutlamıştır. Görüşmede taraflar ikili ilişkileri normalleştirme adımlarını ele almıştır.¹³³

28 Haziran'da Paşinyan Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kurban Bayramı'nı kutlamıştır. Yapılan telefon görüşmesinde taraflar diplomatik ilişkilerin tesisini ve sınırın açılmasını sağlamak üzere sürdürülen ikili ilişkilerin normalleştirilmesi sürecine de değinmiştir.¹³⁴

Radikal Ermeni görüşlerinin önde gelen kuruluşlarından Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA), Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatını beyaz perdeye aktaran dizinin Disney tarafından gösterilmesinin durdurulması için 2 Temmuz'da hakaretler ve nefret söylemi içeren bir kampanya başlatmıştır. Bu girişim Türk kamuoyunda, basında ve sivil toplum kuruluşlarında tepkilere neden olmuştur.

Ermenistan havayolları 2 Temmuz'da Erivan-İstanbul seferlerine başlamıştır. Haftada iki uçuş olacağı bildirilmiştir.¹³⁵ Yazılı bir soru önergesine cevaben

132 "PM Nikol Pashinyan Attends Inauguration of Turkish President Recep Tayyip Erdoğan", *ArmenPress*, 3 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1112489.html>.

133 "Ararat Mirzoyan had a Phone Conversation with Newly Appointed Turkish Foreign Minister Hakan Fidan", *News.am*, 7 Haziran 2023, <https://news.am/eng/news/764270.html>.

134 "Erdogan Holds Phone Conversations with Pashinyan, Aliyev", *Asbarez*, 28 Haziran 2023, <https://asbarez.com/erdogan-holds-phon-conversations-with-pashinyan-aliyev/>.

135 "Armenian Airlines Launches Yerevan-İstanbul Flights", *ArmenPress*, 3 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114602/>.

Ermenistan İçişleri ve Haberleşme Bakanlığı, 2022-2023 akademik yılında 12 okulda Türkçe dersi verildiği belirtilmiştir.¹³⁶

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 18 Temmuz'da Viyana'da Avusturya Dışişleri Bakanı ile görüşmesinden sonra düzenlenen basın konferansında Türkiye ile ilişkiler konusunda bir soruya cevaben, normalleşme sürecinde bir duraklama olduğunu ancak bunu Türkiye'deki seçim atmosferinden kaynaklandığını düşündüğünü söylemiştir. Mirzoyan sözlerine devamla “*Artık normalleşme süreci görüşmelerine devamın zamanıdır. Her iki tarafça, doğru yolda olduğumuzu gösteren ve ilişkilerin nihai, kapsamlı ve bütüncül normalleşmesine yönelik, diplomatik ilişkilerin tesisi ve sınırların açılması gibi, hemen uygulanabilecek adımlar vardır. Sınırların açılması derken esas itibarıyla üçüncü ülke vatandaşlarından bahsediyorum, tabii diplomatik pasaport hamili Ermeni ve Türk vatandaşlarından da. Ayrıca görüştüğümüz diğer başka konular da bulunmaktadır*” demiştir.¹³⁷

Ermenistan basınında 20 Temmuz'da çıkan haberlerde, Ermenistan hükümetinin özel bir şirkete Türkiye sınırındaki Margara geçişine kontrol noktası ve gümrük tesisleri yapılmasını ihale ettiği duyurulmuştur. Gümrüklerden sorumlu Devlet Gelirleri Komitesi başkanı da bu gelişmeyi resmen teyit etmiş ve inşaatın yakın bir zamanda tamamlanacağını belirtmiştir.¹³⁸

Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nı Bayramov'un 31 Temmuz'da Ankara'yı ziyareti sonrası bilgi veren Dışişleri Bakanı Fidan, Laçın yolunun Azerbaycan topraklarında bulunduğunu, Azerbaycan'ın burada kontrol noktası kurmasına yapılan eleştirilerin adil olmadığını söylemiştir.¹³⁹ Cumhurbaşkanı Erdoğan, Bayramov'u kabulünden sonra, Azerbaycan-Ermenistan arasında barış anlaşması imzalanmasının ve Azerbaycan'ı Nahçevan'a bağlayacak bir “koridorun” “derhal açılmasının” önemini vurgulamıştır.¹⁴⁰

136 “Azerbaijani Language is Taught in 4 Schools in Armenia”, *APA*, 6 Temmuz 2023, <https://apa.az/en/cis-countries/azerbaijani-language-is-taught-in-4-schools-in-armenia-407144>.

137 “Mirzoyan: Now It is Time to Continue Armenian-Turkish Normalization Process”, *Mediamax*, 19 Temmuz 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/51964/>.

138 Nane Shakiyan, “Armenia Building Checkpoint on Turkish Border”, *Azatutyun*, 20 Temmuz 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32512161.html>.

139 “Lachin Road is Azerbaijan's Territory, Says Turkish Foreign Minister”, *ANews*, 31 Temmuz 2023, <https://www.anews.com.tr/world/2023/07/31/lachin-road-is-azerbajians-territory-says-turkish-foreign-minister>.

140 “Erdogan Speaks For Prompt Signing Of Peace Treaty Between Baku, Yerevan”, *InterFax*, 31 Temmuz 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/93162/>.

Karabağ'daki yasa dışı ayrılıkçı güçlerin “cumhurbaşkanlığı” seçimlerine Türkiye de tepki göstermekte gecikmemiştir. Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklama aşağıdadır:

“Azerbaycan’ın Karabağ bölgesinde gayrimeşru Ermeni güçlerinin kontrolündeki topraklarda düzenlenen seçimler bölgede uluslararası hukuka aykırı mevcut durumu tek yanlı meşrulaştırma çabalarının yeni bir tezahürüdür. Bu adım, BM Güvenlik Konseyi kararları ve AGİT ilkeleri dahil uluslararası hukukun açık ihlâlidir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında barış görüşmelerinin sürdürülmeye çalışıldığı bir dönemde gerçekleştirilen seçimleri, barış görüşmelerini baltalamaya yönelik bir hareket olarak algılıyor ve kınıyoruz.

Türkiye, Azerbaycan’ın egemenlik ve toprak bütünlüğünün ihlalini teşkil eden bu gayrimeşru seçimi tanımamaktadır. BM ve uluslararası toplumu bu seçimi tanımamaya davet ediyoruz.

Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki barış görüşmeleri sürecini desteklemekte, kalıcı bir barış anlaşmasının biran önce imzalanmasının bölgenin barış ve istikrarına büyük katkı sağlayacağına yönelik inancını korumaktadır.”¹⁴¹

Cumhurbaşkanı Erdoğan 11 Eylül’de Başbakan Paşinyan’ı arayarak,¹⁴² Karabağ’da yapılan seçimlerin kabul edilemez olduğunu, bunu yapanların geri adım atması gerektiğini, bölgede istikrar için teenni ile hareket edilmesini ifade etmiştir. Paşinyan aynı gün televizyonda yaptığı bir söyleşide, “Erdoğan ile görüşmemiz tamamen resmiydi. Görüşmenin özlü ve yararlı olduğunu söyleyebilirim. Birçok nüans bulunmaktadır. Bu nüanslar, tutumlar ve değerlendirmeler hakkında devamlı görüşmede bulunmak önemlidir” açıklamasında bulunmuştur. Yapılan resmî açıklamalarda ise aynı dil kullanılmış, ikili ve bölgesel konuların ele alındığı belirtilmiş, kalıcı barış ve istikrarın bölgedeki bütün ülkelerin gelişmesine ve refahına katkıda bulunacağı kaydedilmiş, bu yönde diplomatik çabaları sürdürme kararlılığı ifade edilmiştir.¹⁴³

141 “No: 218, 9 Eylül 2023, Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesinde Gayrimeşru Ermeni Güçlerinin Kontrolündeki Topraklarda Düzenlenen Sözde Seçimler Hk.”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 9 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-218_-azerbaycan-in-karabag-bolgesinde-duzenlenen-sozde-secimler-hk.tr.mfa.

142 “Erdogan, Pashinian Discuss Karabakh Tensions”, *Azatutyun*, 11 Eylül 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32588036.html>.

143 “Armenian PM Describes Phone Call with Erdogan as ‘Substantial and Useful’”, *ArmenPress*, 11 Eylül 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1119262/>.

Başbakan Paşinyan 17 Eylül’de, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Karabağ konusunda Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya’nın katılımıyla dörtlü bir zirve düzenlenmesi önerisi hakkında, “Çok çeşitli öneriler ve düşünceler bulunmaktadır. Bunlardan sadece birisini öne çıkarmayı istemem. Benim bir tutum ifade etmem için bu tek düşünce değildir” demiştir.¹⁴⁴

Cumhurbaşkanı Erdoğan günübirlik Nahçevan ziyareti ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile görüşmesinden sonra 26 Eylül’de, Türkiye’nin bölgede kalıcı barış tesisi için üzerine düşeni yapmaktan kaçınmadığını ve kaçınmayacağını, Azerbaycan halkının son 30 yıldır maruz kaldığı baskıya ve katliama rağmen Karabağ Ermenilerine gösterdiği insani yaklaşımın her türlü övgünün üzerinde olduğunu, yapılan askeri hareketin sivil halka bir zarar gelmemesi için azami dikkatle yapıldığını, Azerbaycan’ın bölgeye insani yardım ulaştırmak için olağanüstü gayret gösterdiğini, buna rağmen bazı ülkelerin iddialarının saçmalık ve iftiradan başka bir şey olmadığını söylemiş, Zangezur koridorunun bir an önce işlerlik kazanmasının önemini vurgulamıştır.¹⁴⁵

Türkiye Dışişleri Bakanlığı 25 Eylül’de Karabağ’da Hankendi’de bir benzin istasyonunda meydana gelen 70 civarında insanın hayatını kaybettiği bildirilen patlama hakkında aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Azerbaycan’ın Hankendi şehrinde 25 Eylül günü bir benzin istasyonunda meydana gelen patlama sonucunda çok sayıda kişinin hayatını kaybettiği ve yüzlerce kişinin de ağır yaralandığı büyük üzüntüyle öğrenilmiştir.

Bu elim hadise nedeniyle hayatlarını kaybedenlerin yakınlarına taziyelerimizi sunuyor, yaralılara acil şifalar diliyoruz.

İhtiyaç duyulması halinde Türkiye gerekli yardımda bulunmaya hazırdır.”¹⁴⁶

23 Ekim’de Tahran’da düzenlenen 3+3 toplantısı marjında görüşen Dışişleri Bakanları Fidan ve Mirzoyan’ın bölgesel ve ikili konuları ele aldıkları, o ana

144 “Paşinyan Comments on Erdogan’s Offer to Hold Armenia-Türkiye-Russia-Azerbaijan Summit”, *ArmenPress*, 17 Eylül 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1119688.html>.

145 “Ankara Urges Yerevan ‘Not to Fall for Provocations’”, *Hürriyet Daily News*, 27 Eylül 2023, <https://www.hurriyetdailynews.com/we-will-provide-technological-device-support-to-university-students-erdogan-186590>.

146 “No: 236, 27 Eylül 2023, Hankendi’de Bir Benzin İstasyonunda Meydana Gelen Patlama Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 27 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-236_-hankendi-de-bir-benzin-istasyonunda-meydana-gelen-patlama-hk.tr.mfa.

kadar üzerinde mutabık kalınan hususları gerçekleştirmeye hazır olduklarının teyit edildiği Ermenistan Dışişleri Bakanlığınca kaydedilmiştir.¹⁴⁷

Paşinyan, 30 Ekim’de Mecliste 2024 Bütçe müzakerelerinde yaptığı konuşmada “*Azerbaycan ile barış anlaşması imzalanması ve ilişkilerin normalleştirilmesi ve Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesini planlıyoruz. Bunun kolay olmayacağını ne kadar farkındaysak da bu plan doğrultusunda ilerlemek Ermenistan’ın devlet çıkarları gereğidir*”; Türkiye ile ilgili olarak, “*Ermenistan ve Türkiye özel temsilcilerinin görüşmeleri sonucu yapılan düzenlemelerin yakın gelecekte uygulanmaya başlanacağını ümit ediyorum*” demiştir. Paşinyan bahsettiği düzenlemeler arasında, iki ülke arasındaki sınırın üçüncü ülke vatandaşları ve diplomatik pasaport hamilleri için açılması olduğunu hatırlatmış, siyasi düzenlemelerin yanı sıra önemli altyapı çalışmalarında da bulunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸

Dışişleri Bakanı Mirzoyan da 3 Kasım’da Mecliste yaptığı konuşmada Türkiye ile ilişkilerin normalleşeceğinden ümitli olduğunu ifade etmiştir. Ermeni basını bu iyimserliği, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Türk Devletleri Teşkilatının Kazakistan’daki zirvesinde ve 25 Ekim’de partisinin toplantısında Azerbaycan’ın son Karabağ harekâtından övgüyle ve memnuniyetle bahsetmesine, Zangezur koridoru konusunu ısrarla gündemde tutmasına, bunu bir ön şart olarak görmesine işaret ederek sorgulamıştır.¹⁴⁹

Meclis Başkanı Simonyan AGİT Parlamenter Meclisi’nin Erivan’da düzenlenen sonbahar toplantısında 18 Kasım’da yaptığı konuşmada, “*Ermenistan’ın Türkiye ile ilişkileri düzeltmeye, sınırların açılmasına ve bölgede ulaşım bağlantılarının kurulmasına ve önkoşulsuz görüşmelere samimiyetle ilgi duyduğunu, bu görüşmelerin yakın gelecekte arzulanan sonuçları vereceğinden çok ümitli olduğunu*” ifade etmiştir¹⁵⁰. Aynı toplantıda konuşan Paşinyan da aynı ümidi ifade etmiş ve şunları söylemiştir: “*Türkiye ile diyalog içindeyiz. Henüz diplomatik ilişki kurma konusunda bir başarı elde*

147 “Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 23 Ekim 2023, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/23/arm-turkey/12290>.

148 “Motherland is the State. If You Love Your Motherland, Strengthen Your State. Prime Minister’s Speech at the Discussion of the Draft State Budget 2024 During the Joint Session of the National Assembly Standing Committees”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 30 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/30/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

149 A. Babayan- A. Bedevian, PArmenia ‘Optimistic’ as Turkey’s Erdogan Insists on Corridor for Azerbaijan”, *Azatutyun*, 3 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32669108.html>.

150 “Speech by RA NA President at Autumn Meeting of the OSCE Parliamentary Assembly”, *Lurer*, 18 Kasım 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/11/18/Speech-by-RA-NA-President-at-Autumn-Meeting-of-the-OSCE-Parliamentary-Assembly/1032628>.

edemediysek de hiç değilse geçmişte böyle aktif diyalogumuz yoktu. Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerinin normalleşmesi bölgemizde, güney Kafkaslarda barışçı stratejik bir vizyon, güvenli bir çevre geliştirmek için son derece önemli bir faktördür. Yakında sınırın üçüncü ülke vatandaşları ve diplomatik pasaport hamilleri için açılması haberini duyacağımızı ümit ediyorum. Bu çok anlamlı bir adım olacaktır.”¹⁵¹

Ermenistan hükümetinin 18 Kasım'da yayınladığı “Barış Kavşakları” projesine ilişkin ayrıntılı video tanıtımında, Azerbaycan ile beş, Türkiye ile iki sınır geçişi öngörüldüğü ve bunlara ilişkin alt yapı çalışmalarına başlandığı bildirilmiştir.¹⁵²

151 “Pashinyan Says Normalizing Relations with Türkiye is Important for Armenia”, *Xalqqazeti*, 18 Kasım 2023, <https://xalqqazeti.az/en/siyaset/148994-pashinyan-says-normalizing-relations-with>.

152 “Ermenistan, Zengezur Koridoru’nu kabul etti”, *Kırım Haber Ajansı*, 19 Kasım 2023, <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/ermenistan-zengezur-koridoru-nu-kabul-etti-481632>.

KAYNAKÇA

- “2023 Autumn Meeting”, *OSCE*, <https://www.oscepa.org/en/meetings/autumn-meetings/upcoming-autumn-meeting>, Erişim Tarihi:21 Kasım 2023.
- “34 Countries Issue Joint Statement on Nagorno-Karabakh at UN Human Rights Council Session”, *ArmenPress*, 11 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121753.html>.
- “5. Formal sitting - Address by Nikol Pashinyan, Prime Minister of the Republic of Armenia”, *European Parliament*, 17 Ekim 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-9-2023-10-17-ITM-005_EN.html.
- A. Babayan- A. Bedevian, PArmenia ‘Optimistic’ as Turkey’s Erdogan Insists on Corridor for Azerbaijan”, *Azatutyun*, 3 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32669108.html>.
- “Aliyev’den Barış Mesajı”, *Cumhuriyet*, 9 Ekim 2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/aliyevden-baris-mesaji-2128012>.
- Andrew Osborn, “Armenian PM Says Depending Solely on Russia for Security was ‘Strategic Mistake’”, *Reuters*, 3 Eylül 2023, <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/armenian-pm-says-depending-solely-russia-security-was-strategic-mistake-2023-09-03/>.
- “Ankara Urges Yerevan ‘Not to Fall for Provocations’”, *Hürriyet Daily News*, 27 Eylül 2023, <https://www.hurriyetdailynews.com/we-will-provide-technological-device-support-to-university-students-erdogan-186590>
- “Application of the International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination (Armenia V. Azerbaijan) Request for the Indication of Provisional Measures”, *International Court of Justice*, 29 Ekim 2023, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20230929-pre-01-00-en.pdf>.
- “Ararat Mirzoyan had a Phone Conversation with Newly Appointed Turkish Foreign Minister Hakan Fidan”, *News.am*, 7 Haziran 2023, <https://news.am/eng/news/764270.html>.
- “Ararat Mirzoyan, Josep Borrell discuss Armenia-EU cooperation”, *ArmenPress*, 8 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114993.html>.

- “Armenia Cannot Decide Nagorno-Karabakh People’s Fate, Representatives of Nagorno-Karabakh Should be a Party to Negotiations, Pashinyan”, *First Channel News*, 25 Temmuz 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/07/25/Armenia-cannot-decide-Nagorno-Karabakh-people-s-fate-representatives-of-Nagorno-Karabakh-should-be/967329>.
- “Armenia Considers Membership in Asian Infrastructure Investment Bank”, *ArmBanks*, 17 Ekim 2023, <http://www.armbanks.am/en/2023/10/17/151100/>.
- “Armenia Security Council Secretary Meets White House NSA in Washington, D.C.”, *ArmenPress*, 7 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114883.html#:~:text=YEREVAN%2C%20JULY%207%2C%20ARMENPRESS.,regional%20security%20situation%20and%20challenges>.
- “Armenia Sees Continued Surge In Trade With Russia”, *Azatutyun*, 12 Temmuz 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32500512.html>.
- “Armenia Sent First Aid to Ukraine since Russia’s Full-Scale Invasion”, *European Pravda*, 5 Eylül 2023, <https://www.eurointegration.com.ua/eng/news/2023/09/5/7168844/>.
- “Armenia to Leave CSTO if Yerevan Deems It ‘Non-Functional Organization’ — Prime Minister”, *TASS*, 22 Mayıs 2023, <https://tass.com/world/1621147>.
- “Armenia, Azerbaijan Have Reciprocally Recognized the Existence of Enclaves”, *Armenpress*, 24 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111678.html>.
- “Armenia, France Sign Military Cooperation Agreement”, *Asbarez*, 23 Ekim 2023, <https://asbarez.com/armenia-france-sign-military-cooperation-agreement/>.
- “Armenia’s Foreign Minister Visit to Portugal”, *Embassy of Armenia to the Holy See*, 14 Temmuz 2023, <https://vatican.mfa.am/en/news/2023/07/14/fmvisitportugal14072023/11844>.

- “Armenia-Azerbaijan Situation ‘on Agenda’ of EU Foreign Ministers’ Meeting”, *Azatutyun*, 13 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32683039.html>.
- “Armenia-Greece-Cyprus Trilateral Defence Consultations”, *Ministry of Defense of the Republic of Armenia*, 5 Temmuz 2023, <https://mil.am/en/news/11612>.
- “Armenia PM Signals Foreign Policy Shift Away from Russia”, *Le Monde*, 24 Eylül 2023, https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/09/24/armenia-pm-signals-foreign-policy-shift-away-from-russia_6139059_4.html.
- “Armenian Airlines Launches Yerevan-İstanbul Flights”, *ArmenPress*, 3 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114602/>.
- “Armenian Central Bank Raises 2023 Economic Growth Forecast to 6.9%”, *Interfax*, 13 Haziran 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/91398/>.
- “Armenian Church Again Warns Against ‘Humiliating’ Peace Deal,” *Azatutyun*, 12 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32455807.html>.
- “Armenian Defense Minister Opts out of CSTO Council Meeting in Belarus”, *ArmenPress*, 25 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111768.html>.
- “Armenian FM Visits Iran”, *Azatutyun*, 24 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32517144.html>.
- “Armenian Leaders Hit Back at Moscow”, *Azatutyun*, 3 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32669928.html>
- “Armenian PM Describes Phone Call with Erdogan as ‘Substantial and Useful’, *ArmenPress*, 11 Eylül 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1119262/>.
- “Armenian PM Says Increasing Defense Spending is for Preparing for Peace”, *Arka.am*, 16 Kasım 2023, https://arka.am/en/news/politics/armenian_pm_says_increasing_defense_spending_is_for_preparing_for_peace/.

“Armenian President Approves Parliament’s Decision to Join the International Criminal Court”, *APNEWS*, 14 Ekim 2023, <https://apnews.com/article/armenia-icc-russia-putin-26612df6d4687d0fd7137144aff3ef9c>.

“Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with POLITICO Europe”, *First Channel News*, 13 Eylül 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/09/13/Armenian-Prime-Minister-Nikol-Pashinyan-s-interview-with-POLITICO-Europe/994935>.

“Armenian Security Council Secretary Arrives in Tehran”, *News.am*, 1 Ekim 2023, <https://news.am/eng/news/784376.html>.

“Armenian-Azeri Brussels Summit Won’t Take Place”, *ArmenPress*, 25 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122753.html>.

“Armenia’s Economy will Grow by 7.2% in 2023 and by 7% in 2024 - Finance Minister”, *Arka News Agency*, 30 Ekim 2023, https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_economy_will_grow_by_7_2_in_2023_and_by_7_in_2024_finance_minister/.

“Armenia’s Minister of Labor and Social Affairs Attends Armenian-Iranian Business Forum”, *ArmenPress*, 31 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123232.html>.

“Armenia’s Participation In Conference on Ukraine in Malta Anti-Russian Gesture — MFA”, *TASS*, 2 Kasım 2023, https://tass.com/politics/1700761?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com.

Artak Khulian, “Former Armenian Defense Chief To Remain in Jail”, *Azatutyun*, 30 Ağustos 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32571274.html>.

Astghik Bedevian, “Armenian Opposition Signals Protests Against ‘Karabakh’s Surrender’”, *Azatutyun*, 22 Mayıs 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32424296.html>.

“Artsakh President to Resign”, *Asbarez*, 31 Ağustos 2023, <https://www.asbarez.com/artsakh-president-to-resign/>.

“Azerbaijani Language is Taught in 4 Schools in Armenia” *APA*, 6 Temmuz 2023, <https://apa.az/en/cis-countries/azerbaijani-language-is-taught-in-4-schools-in-armenia-407144>.

“Azerbaijani President Gives Ultimatum to Karabakh Authorities,” *Eurasianet*, 30 Mayıs 2023, <https://eurasianet.org/azerbaijani-president-gives-ultimatum-to-karabakh-authorities>.

“Azerbaijan’s President Refuses to Attend EU Talks with Armenia PM” *France 24*, 4 Ekim 2023, <https://www.france24.com/en/europe/20231004-azerbaijan-s-president-refuses-to-attend-eu-talks-with-armenia-pm>.

“Baku Steps Up Claims on 8 Armenian Villages ‘Occupied By Armenia’”, *Asbarez*, 11 Ekim 2023, <https://asbarez.com/baku-steps-up-claims-on-8-armenian-village-occupied-by-armenia/>.

“Breaking: Azerbaijan Opts out of Granada Summit”, *ArmenPress*, 4 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121173.html>.

“Brüksel’de Ermenistan-Azerbaycan Görüşmesi Başladı; Toplantının “Yapıcı” Geçtiği Vurgulandı”, *T24*, 26 Eylül 2023, <https://t24.com.tr/haber/bruksel-de-ermenistan-azerbaycan-gorusmesi-basladi-toplantinin-yapici-gectigi-vurgulandi,1131906>.

“Chief of General Staff of Armenian Military Visits United States”, *ArmenPress*, 18 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115663/>.

“Chief of General Staff of Armenian Military Visits United States”, *Armenpress*, 18 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115663/>.

“Continued Peace Talks Between Armenia and Azerbaijan”, *U.S. Department of State*, 30 Mayıs 2023, <https://www.state.gov/continued-peace-talks-between-armenia-and-azerbaijan/>.

Diyar Guldogan, “Armenian Premier Pashinyan Extends Congratulations on Turkish President Erdogan’s Victory”, *Anadolu Ajansı*, 28 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenian-premier-pashinyan-extends-congratulations-on-turkish-president-erdogans-victory/2908381>.

Elena Teslova, “Armenian, Azerbaijani, Russian Foreign Ministers Discuss Karabakh Settlement”, *Anadolu Agency*, 25 Temmuz 2023, <https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-azerbaijani-russian-foreign-ministers-discuss-karabakh-settlement/2954256>.

Elena Teslova, “Russia Warns Armenia Against ‘Trying to Sit on Two Chairs’”, *Anadolu Ajansı*, 16 Kasım 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/russia-warns-armenia-against-trying-to-sit-on-two-chairs-/3055192>.

- Emre Gürkan Abay, “Russia Summons Armenia’s Ambassador to Protest Yerevan’s ‘Unfriendly’ Steps”, *Anadolu Agency*, September 8, 2023, <https://www.aa.com.tr/en/world/russia-summons-armenias-ambassador-to-protest-yerevans-unfriendly-steps/2986973>.
- “Erdogan Holds Phone Conversations with Pashinyan, Aliyev”, *Asbarez*, 28 Haziran 2023, <https://asbarez.com/erdogan-holds-phon-conversations-with-pashinyan-aliyev/>.
- “Erdogan Speaks For Prompt Signing Of Peace Treaty Between Baku, Yerevan”, *InterFax*, 31 Temmuz 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/93162/>.
- “Erdogan, Pashinian Discuss Karabakh Tensions”, *Azatutyun*, 11 Eylül 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32588036.html>.
- “Ermenistan, Zengezur Koridoru’nu kabul etti”, *Kırım Haber Ajansı*, 19 Kasım 2023, <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/ermenistan-zengezur-koridorunu-kabul-etti-481632>.
- “EU Has Denied Military Aid to Armenia”, *Asbarez*, 5 Temmuz 2023, <https://asbarez.com/eu-has-denied-military-aid-to-armenia/>
- “EU Urges Dialogue Between Azerbaijan, Karabakh Armenians,” *Azatutyun*, 30 Mayıs 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32435480.html>
- “EUMA: From Very Beginning European Union Mission in Armenia is Fully Transparent about Its Plan”, *News.am*, 15 Haziran 2023, <https://news.am/eng/news/765530.html>.
- “Eurasian Intergovernmental Council in Sochi: How Meeting of Eurasian Five Heads of Government Held”, *Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan*, 9 Haziran 2023, <https://primeminister.kz/en/news/reviews/eurasian-intergovernmental-council-in-sochi-how-meeting-of-eurasian-five-heads-of-government-held-24410>.
- “European Parliament Resolution of 5 October 2023 on the Situation in Nagorno-Karabakh After Azerbaijan’s Attack and the Continuing Threats Against Armenia (2023/2879(Rsp))”, *European Parliament*, 5 Ekim 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-10-05_EN.html#sdocta10.

“Exclusive: Nagorno-Karabakh Exodus was Genocide, says Former ICC Chief Prosecutor Luis Moreno Ocampo”, *Armenpress*, 9 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123809.html>.

“Export from Iran to Armenia Increases over 38% in Q1”, *Tehran Times*, 25 Temmuz 2023, <https://www.tehrantimes.com/news/487237/Export-from-Iran-to-Armenia-increases-over-38-in-Q1> .

Farid Zohrabov, “Meeting Between Azerbaijan, Karabakh Armenians in Yevlakh Underway - First Footage” *Trend News Agency*, 21 Eylül 2023, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3800703.html>.

Fin DePencier, “Pashinyan Says Armenians Should Stay in Karabakh”, *Eurasianet*, 22 Eylül 2023, <https://eurasianet.org/pashinyan-says-armenians-should-stay-in-karabakh>.

“Fransa’dan, Ermenistan’a Askeri Teçhizat Sevkiyatına Onay”, *EuroNews*, 3 Ekim 2023, <https://tr.euronews.com/2023/10/03/fransadan-ermenistana-askeri-techizat-sevkiyatina-onay>.

“Germany’s Baerbock Presses Peace Hopes in Yerevan on First Leg of Caucasus Trip”, *Radio Free Europe*, 3 Kasım 2023, <https://www.rferl.org/a/germany-baerbock-eu-expansion-geopolitical-necessity-ukraine/32669098.html>.

Gina Christian, “Ancient Christian Enclave Faces ‘Genocide by Starvation,’ Says Armenian Catholic Bishop”, *CNEWA*, 11 Eylül 2023, <https://cnewa.org/ca/ancient-christian-enclave-faces-genocide-by-starvation-says-armenian-catholic-bishop/>.

Grisha Balasanyan, “Yerevan Police Arrest Former Education Minister for Money Laundering”, *Hetq*, 15 Haziran 2023, <https://hetq.am/en/article/157170>.

Heghine Buniatian, “EU Foreign Ministers Approve Expansion of Border Monitoring Mission in Armenia”, *Azatutyun*, 13 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32683155.html>.

“His Eminence Pietro Parolin Cardinal Secretary of State Visits Armenia (11-13 July 2023)”, *Apostolic Nunciature in Armenia*, Erişim Tarihi: 20 Kasım 2023, <https://vaticanarm.org/en/archives/7286>.

Hoory Minoyan, “French Weapons Arrive in Armenia through Georgia”, *The Armenian Weekly*, 13 Kasım 2023, <https://armenianweekly.com/2023/11/15/french-weapons-arrive-in-armenia-through-georgia/>.

“Hungarian Foreign Minister Says Armenian Church Had Very Important Role in Restoration of Relations with Armenia”, *ArmenPress*, 27 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122959.html>.

“Iran and Russia Denounce West over Caucasus Tensions”, *France 24*, 23 Ekim 2023, <https://www.france24.com/en/live-news/20231023-armenia-azerbaijan-join-iran-hosted-talks-aimed-at-reconciliation>.

“Iran Offers to Send Observers to Armenian-Azeri Border”, *Azatutyun*, 4 Ekim 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32622882.html>.

“Iran Reaffirms Support for Alternative Transport Link for Azeri Exclave”, *Azatutyun*, 9 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32678110.html>.

1“Karabağ Rus Yardımının Ağdam’dan Girişine İzin Verdi”, *Agos*, 9 Eylül 2023, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/29098/karabag-rus-yardiminin-agdam-dan-girisine-izin-verdi>.

“Karabakh ‘Deeply Disappointed’ By U.S. Statement”, *Azatutyun*, 1 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32438800.html>

“Lachin Road is Azerbaijan’s Territory, Says Turkish Foreign Minister”, *ANews*, 31 Temmuz 2023, <https://www.anews.com.tr/world/2023/07/31/lachin-road-is-azerbajjans-territory-says-turkish-foreign-minister>.

“Latest Clash between Armenia, Azerbaijan Undermines Prospects of Peace, Speakers Warn Security Council, Calling for Genuine Dialogue to Settle Outstanding Issues”, *United Nations*, 21 Eylül 2023, <https://press.un.org/en/2023/sc15418.doc.htm>.

“Lieutenant General Edward Asryan Visited the U.S. European Command Center”, *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 6 Kasım 2023, <https://www.mil.am/en/news/11848>.

“Mayor of Paris Accompanies Humanitarian Cargo on Its Way to Nagorno-Karabakh”, *Lurer*, 30 Ağustos 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/08/30/Mayor-of-Paris-accompanies-humanitarian-cargo-on-its-way-to-Nagorno-Karabakh/986137>.

- “Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 23 Ekim 2023, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/23/arm-turkey/12290>.
- “Meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia with the President of Iran” 23 Ekim 2023, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/23/mirzoyan-raisi/12288>.
- “Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Canada”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 25 Ekim 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/10/25/arm_canada/12299.
- “Meeting with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan”, *President of Russia*, 25 Mayıs 2023, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/71206>.
- “Minister of Foreign Affairs of Armenia Delivered Remarks at the OSCE Special PC Meeting”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 20 Temmuz 2023, https://www.mfa.am/en/speeches/2023/07/20/PC_Mirzoyan/12102.
- “Mirzoyan Meets with the Secretary General of the Council of Europe within the Framework of the Dubrovnik Conference”, *ArmenPress*, 8 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1114980.html>.
- “Mirzoyan: Now It is Time to Continue Armenian-Turkish Normalization Process”, *Mediamax*, 19 Temmuz 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/51964/>.
- “Moscow ‘Dissatisfied’ with Armenian Prime Minister’s Statements about Russia — Diplomat”, *TASS*, 4 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1669525>.
- “Moscow, Yerevan Trade More Barbs”, *Azatutyun*, 9 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32678237.html>.
- “Motherland is the State. If You Love Your Motherland, Strengthen Your State. Prime Minister’s Speech at the Discussion of the Draft State Budget 2024 During the Joint Session of the National Assembly Standing Committees”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 30 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/30/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

Naira Bulghadarian, “Armenia’s First Foreign Intelligence Chief Named After ‘Training’”, *Azatutyun*, 5 Ekim 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32624669.html>.

Nane Shakiyan, “Armenia Building Checkpoint on Turkish Border”, *Azatutyun*, 20 Temmuz 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32512161.html>.

“No Alternative to Peace in The South Caucasus, Says Bundestag Foreign Affairs Committee Chairman”, *ArmenPress*, 23 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1122605.html>.

“No: 218, 9 Eylül 2023, Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesinde Gayrimeşru Ermeni Güçlerinin Kontrolündeki Topraklarda Düzenlenen Sözde Seçimler Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 9 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_218_azerbaycan-in-karabag-bolgesinde-duzenlenen-sozde-secimler-hk.tr.mfa.

“No: 236, 27 Eylül 2023, Hankendi’de Bir Benzin İstasyonunda Meydana Gelen Patlama Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 27 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_236_hankendi-de-bir-benzin-istasyonunda-meydana-gelen-patlama-hk.tr.mfa.

“No: 245, 5 Ekim 2023, Avrupa Parlamentosu’nun Kabul Ettiği “Azerbaycan Saldırısı Sonrası ‘Dağlık Karabağ’daki Durum ve Ermenistan’a Yönelik Devam Eden Tehditler Hakkında” Başlıklı Karar Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 5 Ekim 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_245_avrupa-parlamentosu-nun-kabul-ettigi-karar-hk.en.mfa.

“No:229, 19 Eylül 2023, Azerbaycan Tarafından Karabağ’da Başlatılan Askeri Operasyon Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 19 Eylül 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_229_azerbaycan-tarafindan-karabag-da-baslatilan-askeri-operasyon-hk.tr.mfa.

“No:658/23, Press Release on the Decision of the International Court of Justice of November 17, 2023”, *Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs*, 17 Kasım 2023, <https://mfa.gov.az/en/news/no65823>.

“Number of Forcibly Displaced Persons from NK Stands at 100,632”, *Armenpress*, 4 Ekim 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1121185.html>

“Pashinyan Comments on Erdogan’s Offer to Hold Armenia-Türkiye-Russia-Azerbaijan Summit”, *ArmenPress*, 17 Eylül 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1119688.html>.

- “Pashinyan Follows in Zelensky’s Footsteps by Quantum Leaps — High-Ranking Source in Moscow”, *TASS*, 18 Ekim 2023, <https://tass.com/world/1692799>.
- “Pashinyan Says Normalizing Relations with Türkiye is Important for Armenia”, *Xalqqazeti*, 18 Kasım 2023, <https://xalqqazeti.az/en/siyaset/148994-pashinyan-says-normalizing-relations-with>.
- “Pashinyan: No Concrete Results From the Brussels Meeting”, *MasisPost*, 20 Temmuz 2023, <https://massispost.com/2023/07/pashinyan-no-concrete-results-from-the-brussels-meeting/>.
- “PM Nikol Pashinyan Attends Inauguration of Turkish President Recep Tayyip Erdoğan”, *ArmenPress*, 3 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1112489.html>.
- “PM Pashinyan Receives Kansas Governor and Director of Joint Staff of Kansas National Guard”, *ArmenPress*, 22 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1113912/>.
- “Political Consultations between the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia and the Ministry of External Affairs of the Republic of India”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Temmuz 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/07/03/Arm_Ind_Consultations/12073.
- “President Khachaturyan Visits Italy, Meeting With Sergio Mattarella Expected”, *ArmenPress*, 24 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1116016.html>.
- “Press Remarks by President Charles Michel Following Trilateral Meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia”, *European Council*, 15 Temmuz 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/07/15/press-remarks-by-president-charles-michel-following-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan and The President of the Republic of Iran Hold Telephone Conversation”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 9 Eylül 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/09/09/Nikol-Pashinyan-Telephone-Conversation-3/>.

“Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with the Wall Street Journal”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 25 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2023/10/25/Nikol-Pashinyan-Interview-The-Well-Street-Journal/>.

“Prime Minister Pashinyan Holds Telephone Conversation with President of Iran Ebrahim Raisi”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Haziran 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/06/26/Nikol-Pashinyan-Telephone-Conversation/>.

“Prime Minister Pashinyan Meets with President Khachaturyan”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 29 Mayıs 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/05/29/Nikol-Pashinyan-met-with-Vahagn-Khachaturyan/>.

“Prime Minister Pashinyan Presents the “Crossroads of Peace” Project and Its Principles at the Tbilisi International Forum”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/26/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

“Prime Minister Pashinyan Received the Special Representative of NATO Secretary General Javier Colomina”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 23 Mayıs 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/05/23/Nikol-Pashinyan-meeting/>.

“Prime Minister Pashinyan Receives the Medal Awarded by Pope Francis”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 24 Ekim 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/10/24/Nikol-Pashinyan-meeting/>.

“Proposal to Sign an Agreement on Status of EU Mission in Armenia Approved”, *First Channel News*, 31 Ağustos 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/08/31/Proposal-to-sign-an-agreement-on-status-of-EU-mission-in-Armenia-approved/987018>.

“Putin Hosts Fresh Talks Between Pashinian, Aliyev,” *Azatutyun*, 26 Mayıs 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32428164.html>.

“Remarks by President Charles Michel after his Meeting with the Leaders of Armenia, Azerbaijan, France and Germany”, *European Council Council of the European Union*, 1 Haziran 2023,

<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/06/01/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-the-leaders-of-armenia-azerbaijan-france-and-germany/>

Robert Zargarian, “Armenian Task Force To Explore Nuclear Plant Options”, *Azatutyun*, 8 Haziran 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32450621.html>.

“Ruben Rubinyan Receives Political Director for Eastern Europe, Caucasus and Central Asia of MFA of Germany”, *Lurer*, 17 Temmuz 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/07/17/Ruben-Rubinyan-Receives-Political-Director-for-Eastern-Europe-Caucasus-and-Central-Asia-of-MFA-of-G/963691>.

“Rubinyan Presented the Process of Regulating Armenia-Turkey Relations”, *Radar Armenia*, 13 Temmuz 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2578510420/>.

“Russia Again Blames Pashinian for Karabakh Crisis”, *Azatutyun*, 12 Eylül 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32589437.html>.

“Russia Calls Pashinian’s Criticism of Moscow over Situation in Nagorno-Karabakh ‘Unacceptable’”, *Radio Free Europe*, 25 Eylül 2023, <https://www.rferl.org/a/russia-armenia-azerbaijan-pashinian-criticism/32608635.html>.

“Russia Cannot ‘Turn Back on’ South Caucasus Region, No Such Plans Envisioned — Kremlin”, *TASS*, 5 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1670081>.

“Russia Strongly Urges Azerbaijan to Unblock the Lachin Corridor”, *Armenpress*, 15 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115533.html>.

“Russia Wants Armenia to Explain Ratification of ICC Rome Statute — Diplomat”, *TASS*, 5 Eylül 2023, <https://tass.com/politics/1670155>.

“Russian MFA Rejects Accusations against Russian Peacekeepers over Lachin Corridor”, *TASS*, 30 Ağustos 2023, <https://tass.com/politics/1667621>.

“Secretary of Security Council and Secretary of Supreme National Security Council of Iran had Telephone Conversation”, *Lurer*, 13 Kasım 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/11/13/Secretary-of-Security-Council-and-Secretary-of-Supreme-National-Security-Council-of-Iran-had-teleph/1029269>.

Siranush Ghazanchyan, “Azerbaijan Accuses US of Bias, Refuses to Participate in a Meeting with Armenian FM in Washington”, *Public Radio of Armenia*, 16 Kasım 2023, <https://en.armradio.am/2023/11/16/azerbaijan-accuses-us-of-bias-refuses-to-participate-in-a-meeting-with-armenian-fm/>.

Siranush Ghazanchyan, “Head of US Sanctions Coordination Office, Ambassador James C. O’Brien Visits Armenia”, *Public Radio of Armenia*, 29 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/29/head-of-us-sanctions-coordination-office-ambassador-james-c-obrien-visits-armenia/>.

Siranush Ghazanchyan, “New Round of Talks Postponed at the Request of Azerbaijan – Armenia MFA”, *Public Radio of Armenia*, 8 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/08/new-round-of-talks-postponed-at-the-request-of-azerbaijani-sidd-armenia-mfa/>.

Siranush Ghazanchyan, “Armenian PM, Head of US Department of State’s Sanctions Coordination Office Discuss Regional and International Processes”, *Public Radio of Armenia*, 29 Haziran 2023, <https://en.armradio.am/2023/06/29/armenian-pm-head-of-us-department-of-states-sanctions-coordination-office-discuss-regional-and-international-processes/>.

“Special Forces of Armenia, Greece and Cyprus Hold Joint Drills”, *ArmenPress*, 13 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124037.html>.

“Speech by RA NA President at Autumn Meeting of the OSCE Parliamentary Assembly”, *Lurer*, 18 Kasım 2023, <https://www.1lurer.am/en/2023/11/18/Speech-by-RA-NA-President-at-Autumn-Meeting-of-the-OSCE-Parliamentary-Assembly/1032628>.

“Statement by Azerbaijan’s Ministry of Defense”, *mod.gov*, 19 Eylül 2023, <https://mod.gov.az/en/news/statement-by-azerbaijan-s-ministry-of-defense-49350.html>.

“Statement by the Spokesperson of Charles Michel, President of the European Council, Regarding Armenia and Azerbaijan”, *European Council*, 1 Eylül 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/09/01/statement-by-the-spokesperson-of-charles-michel-president-of-the-european-council-regarding-armenia-and-azerbaijan/>.

“The Delegation Led by Alen Simonyan Leaves for Paris”, *ArmenPress*, 10 Temmuz 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1115084.html>.

“The Karabakh “Parliament” also Issued a Call to the United Nations Member States on July 27, Asking for Its Independence to be Recognized within the Scope of the Principle of the Right to Compensatory Secession”, *Hetq*, 27 Temmuz 2023, <https://hetq.am/en/article/158507>.

“The Meeting between the Minister of Foreign Affairs of Armenia and the UK Minister for Europe”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 13 Kasım 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/11/13/GB_Mirzoyan/12322.

“The Prime Minister Received the Governor of Kansas and the Commander of the National Guard”, *Radar Armenia*, June 22, 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2574825954/>

“The Prime Minister Will Leave for Georgia on a Working Visit”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 7 Temmuz 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/07/07/Nikol-Pashinyan-visit-to-Georgia/>.

Tigran Hovsepian, “French Aid Convoy Barred From Entering Karabakh”, *Azatutyun*, 20 Ağustos 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32571631.html>.

“U.S. Looks Forward to Rescheduling Postponed Armenia-Azerbaijan Talks in Washington”, *Armenpress*, 14 Haziran 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1113208/>.

“UN Team Completes Mission to Karabakh”, *United Nations Azerbaijan*, 2 Ekim 2023, <https://azerbaijan.un.org/en/248051-un-team-completes-mission-karabakh>.

“US Completes Joint Military Exercise in Armenia”, *Aljazeera*, 20 Eylül 2023, <https://www.aljazeera.com/news/2023/9/20/us-completes-joint-military-exercise-in-armenia>.

“US Envoy Again Visits Armenia, Azerbaijan,” *Mirror Spectator*, 1 Haziran 2023, <https://mirrorspectator.com/2023/06/01/us-envoy-again-visits-armenia-azerbaijan/>.

“Vladimir Putin Meets with Members of the Valdai Discussion Club. Transcript of the Plenary Session of the 20th Annual Meeting”, *Valdai Discussion Club*, 5 Ekim 2023, <https://valdaiclub.com/events/posts/articles/vladimir-putin-meets-with-members-of-the-valdai-club-transcript-2023/>.

Yavuz Aydın, “Paşinyan, Karabağ’ı da İçeren Azerbaycan’ın Toprak Bütünlüğünü Tanımaya Hazır Olduğunu Söyledi”, *Anadolu Ajansı*, 22 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyan-karabagi-da-iceren-azerbaycanin-toprak-butunlugunu-tanimaya-hazir-oldugunu-soyledi/2903473>.

“Washington Reaffirms Support for Armenia-Azerbaijan Peace Talks”, *Azatutyun*, 17 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32688496.html>.